

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्गदेल (१९८१-२०५९) द्वारा लिखित **लङ्गडाको साथी** उपन्यास नेपाली उपन्यास परम्परामा एक महत्त्वपूर्ण उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यास बाङ्गदेलको तेस्रो उपन्यास हो । उनले **लङ्गडाको साथी** उपन्यासपूर्व **मुलुकबाहिर** (२००४) र **माइतघर** (२००५) उपन्यास लेखिसकेका थिए । यिनै सामाजिक उपन्यासको पृष्ठभूमिमा रहेर बाङ्गदेलले **लङ्गडाको साथी** उपन्यास लेखेका हुन् । उनको **मुलुकबाहिर** उपन्यासबाट नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी धाराको सूत्रपात भएको हो । **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई विभिन्न समालोचकहरूले अतियथार्थवादी उपन्यासको रूपमा विश्लेषण गरे पनि यसमा प्रयुक्त दृष्टिकोण अतियथार्थवादी नभई यथार्थवादी रहेको छ । समाजमा बाँचेको उपेक्षित एवम् निम्नतर वर्गीय पात्रको जीवनवृत्त **लङ्गडाको साथी** उपन्यासको मूल विषय हो । सामाजिक रूपमा लङ्गडाले समाजमा बाँच्नका लागि गरेको अनवरत सङ्घर्ष समाजका उच्च वर्गीय पात्रहरूले लङ्गडालाई गरेको घृणा र तिरस्कारको जीवन्त चित्रणमा **लङ्गडाको साथी** उपन्यास सफल छ । यहाँ समाजका धनी साहूहरूले निस्सहाय अपाङ्गप्रति गर्ने गरेका दृश्य अगाडि आउँछ । मानव भएर मानवलाई हेर्न नसकेको र एउटा असाहाय **लङ्गडाको साथी** कुकुर भएको प्रसङ्गलाई प्रस्तुत गर्दै शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक, क्षेत्रका असमानतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी बाङ्गदेलको **लङ्गडाको साथी** उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि पाश्चात्य विद्वानको प्रभाव र दार्जिलिङको वास्तविक घटनाको प्रेरणा रहेको छ । बाङ्गदेलले समकालीन समाजबाट वस्तुचयनको कथा टिप्पै सामाजिक जनजीवनका मर्मलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा सामाजिकताको प्रयोग भएको छ । यहाँ मानव पात्र र मानवेतर पात्रको प्रयोग गरेर सभ्य र शिक्षित समाजलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ । मानवको साथी मानव नभएर मानवेतर पशु पात्र उपस्थित छ । सामाजिकताको प्रयोगमा दार्जिलिङको कष्टप्रद जनजीवन त्यहाँको अशिक्षा, बेरोजगारी जस्ता समस्याका कारणले गर्दा विकसित समाज बन्न नसकेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँका स्कुले विद्यार्थीहरूले लङ्गडालाई भुँइभालु भनेर जिस्काएको प्रसङ्ग र त्यस्ता मानवहरूबाट लङ्गडो मानव समाजबाट उपेक्षित भएको छ । समाजमा मान्छेको भाग्य निर्माण गर्न मात्र होइन जीवन पाउन र गुमाउन समेत आर्थिक

बन्दोबस्त कति महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ, भन्दै आर्थिक अवस्थाको महत्त्वलाई प्रस्टाइएको छ । यहाँ सामाजिक आर्थिक विषमताप्रति व्यङ्ग्य गर्दै आजको विकसित मानव सभ्यतालाई खुला हाँक दिइएको छ । दार्जिलिङको समाजमा समसामयिक जीवनका हिन्दू समाज, धर्म परम्परा र सपनामा विश्वास गर्ने प्रसङ्गहरू प्रस्तुत भएका छन् । यहाँ सामाजिक संरचना समान प्रकारको हुन सकेको छैन । लङ्गडाको साथी उपन्यासले निम्न, मध्यम र निम्नतर तथा असाहय, अपाङ्ग माग्नेहरूको प्रयोगबाट समान सामाजिक संरचना हुन नसकेको कुरालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसप्रकार अपाङ्ग पात्रको वर्तमान सहरी जीवनमा भोगेको निरीह तथा दुःखान्त मानवीय यातनाको प्रस्तुति पाइन्छ ।

१.२ समस्याकथन

लैनसिंह बाङ्गदेलका लङ्गडाको साथी उपन्यास विभिन्न कोणबाट अध्ययन भए पनि सामाजिक पक्षबाट अध्ययन हुन सकेको छैन । कुन रूपमा सामाजिकताको प्रयोग भएको छ, भनेर विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको मूल समस्या हो भने यसैसँग सम्बन्धित समस्याहरू यसप्रकार छन् :

१. लैनसिंह बाङ्गदेलको सङ्क्षिप्त परिचय के-कस्तो रहेको छ ?
२. लैनसिंह बाङ्गदेलको औपन्यासिक प्रवृत्ति के-कस्तो रहेको छ ?
३. लङ्गडाको साथी उपन्यासमा के कस्तो सामाजिकता पाइन्छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्गदेलको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा सामाजिक पक्षबाट अध्ययन मूल्याङ्कन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत शोध समस्याको सामाधानमा आधारित उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- (क) लैनसिंह बाङ्गदेलको सङ्क्षिप्त परिचय दिनु ।
- (ख) लैनसिंह बाङ्गदेलको औपन्यासिक प्रवृत्ति केलाउनु ।
- (ग) लङ्गडाको साथी उपन्यासमा सामाजिकता केलाउनु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्गदेल नेपाली उपन्यास परम्परामा अलग प्रवृत्ति भित्र्याउने सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनको लङ्गडाको साथी उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेको छ । विभिन्न समालोचकहरूले आ-आफ्नो अवधारणालाई विभिन्न पुस्तक पत्रपत्रिका, भूमिका आदिमा लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई सामाजिकताको कोणबाट व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएता पनि प्रस्तुत गर्ने काम भने भएको पाइदैन । हालसम्म यसको अध्ययन गरी त्यसभित्रको सामाजिक पक्षलाई विश्लेषण गरिएका प्रयासलाई कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीले लङ्गडाको साथी उपन्यासको भूमिका (२००८) मा यो नवीन उपन्यास नेपाली साहित्यको रत्नका रूपमा रहेको र साहित्यप्रेमीद्वारा स्वागत गरिने छ, भनेका छन् । यसमा समग्र कृतिको दृष्टिकोणतर्फ भने उनको ध्यान पुग्न सकेको छैन ।

इन्द्रबहादुर राईले नेपाली उपन्यासका आधारहरू (२०३१) नामक पुस्तकमा तथ्य घटनामा आधारित लङ्गडाको साथी उपन्यास दार्जिलिङ सहर र त्यसको पर्यावरणमा बाँचेको लङ्गडा इ.स. १९५४ सम्म साच्चै थियो । सामाजिक रूपमा उपेक्षित तिरस्कृत लङ्गडाले बाँचेको जीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ, भनेका छन् । यहाँ समालोचक राईले लङ्गडा बाँचेको समाज दार्जिलिङको समाजको यथार्थ र तथ्यपरक रहेको प्रस्ट पारेका छन् ।

मुरारीप्रसाद रेग्मीले 'विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण लङ्गडाको साथी' मधुपर्क (८/८, २०३२) नामक लेखमा लङ्गडाको साथी उपन्यासमा नेपाली साहित्यमा पशु पात्र सहित सापेक्ष मानवतावाद एवम् आस्थात्मक यथार्थवाद चित्रित भएको छ, भनेका छन् । यस कथन भित्र समाजभित्र पाइने मानवीय मूल्यको अवस्था, समाजमा एउटा अपाङ्गले बाँच्नका लागि गर्नु परेको सङ्घर्ष र कष्टपूर्ण जीवन अवस्थितिको चित्रात्मक वर्णन यस उपन्यासको मुख्य विशेषता हो भन्ने देखिन्छ ।

गोविन्दप्रसाद भट्टराईले लैनसिंह बाङ्गदेलको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना (२०३६) मा पशुवत् जीवनयापन गरिरहेको विकलाङ्ग लङ्गडाको सामाजिक पृष्ठभूमि र मानसिक लोकको अन्तर्द्वन्द्व समेत प्रस्तुत गरिएको छ । साथै उपन्यासको कथावस्तु क्षीण रहेको छ, भनेका छन् ।

गोपीकृष्ण शर्माले अवलोकन र विवेचन (२०४०) नामक पुस्तकको लङ्गडाको साथी यथार्थवादी प्रयोग भन्ने शीर्षकमा अवहेलित व्यक्तिको चरित्राङ्कन गर्दै उपन्यासकार वर्तमान

सामाजिक आर्थिक विषमताप्रति प्रश्नचिह्न लगाउन पुग्छन् भन्ने दृष्टिकोण राखेका छन् । यसबाट **लड्गडाको साथी** उपन्यासमा कुनै ठूलो वर्ग वा समाजको प्रतिनिधित्व नगरेर दयनीय जीवनभित्र बाँचेको मानवतालाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

हीरामणि शर्मा पौड्यालले **समालोचनाको बाटोमा** (२०४१) भन्ने पुस्तकको 'बाङ्गदेलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू उनकै उपन्यासहरूको आलोकको' शीर्षकमा समाजमा कतै आश्रय नपाई सहरका फुटपाथ गल्ली छिंडी र पाटी पौवाहरू कुरेर बस्ने र हुने खानेसँग दुई चार पैसा दयाको भीख मागी बाँच्ने भोका-नाङ्गा, दीन-दुःखी तथा अपाङ्गहरूको दयनीय जीवनको आर्थिक अस्तव्यस्तता र अव्यवस्थित समाजको कटु यथार्थ हो । मानव मनको विशृङ्खलित स्वप्निल भावतरङ्ग भएको अतियथार्थवादी उपन्यास भनिएको छ । यस भनाइमा अतियथार्थवादी प्रवृत्ति भनेर व्याख्या गरिए पनि अतियथार्थवादी प्रवृत्ति पाइँदैन ।

सुषमा शर्माले **लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक कृतिहरूको मूल्याङ्कन** (२०५८) नामक पुस्तकमा सामाजिक विश्लेषणका क्रममा उपन्यासकारले ऐतिहासिक, भौगोलिक, शैक्षिक, आर्थिक तथा विभिन्न सामाजिक विकृति र विसङ्गतिहरूलाई सामाजिक समस्याको रूपमा देखाउने प्रयास गरेको पाइन्छ, भनेकी छन् । यस कथनबाट **लड्गडाको साथी** उपन्यासमा सामाजिकता रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति** (२०५३) नामक पुस्तकमा कलाहीन वस्तुको प्रस्तुतिमा यथार्थवाद देख्ने एउटा युग विश्वसाहित्यमा देखिन्छ, यसका पनि दुई पाटा छन् : पहिलो वस्तुको यथार्थ प्रस्तुति र अर्को कलात्मक सौन्दर्य दुवैको समीकृत आदर्श हो- समाजको कल्याण । यस किसिमको यथार्थमध्ये एउटा यथार्थलाई बाङ्गदेलले **लड्गडाको साथी**मा प्रस्तुत गर्ने काम गरेको देखिन्छ, भनेका छन् । यसबाट उनको भनाइमा **लड्गडाको साथी** सूक्ष्म आदर्शोन्मुख र यथार्थवादी उपन्यास भन्ने बुझिन्छ । तर यहाँ आदर्शवादको प्रस्तुति नभई सामाजिक यथार्थवादको प्रयोग देखिन्छ ।

मोहन हिमांशु थापाले **साहित्य परिचय** (२०६६) नामक पुस्तकमा **लड्गडाको साथी** उपन्यासमा व्यङ्ग्यको राम्रो प्रयोग भन्दै लड्गडा र कुकुरलाई एउटै स्तरमा राखेर व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर मानव मात्रको अमानवीय व्यवहारप्रति एउटा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ, भनेका छन् । आफ्ना भनाइमा मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने थापा **लड्गडाको साथी** उपन्यासमा चित्रित मानवीय पक्षको कारुणिक चित्रण, मानवताको उपहास जस्ता सामाजिक दृष्टिकोण माथि उपन्यासकारले गरेको व्यङ्ग्यप्रति सकारात्मक धारणा राख्छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले **नेपाली उपन्यासको इतिहास** (२०६९) भन्ने पुस्तकमा सामाजिक विषयवस्तु आधारित उपन्यास भन्दै अतियथार्थवादी उपन्यास भन्ने गरेको पाइए पनि यसमा अतियथार्थवादका लक्षण देखिन्नन् भनेका छन् । यस कथनबाट **लड्गडाको साथी** उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निम्न वर्गको पात्र प्रयोग गरेर लेखिएको उपन्यास भन्ने देखिन्छ ।

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

लङ्गडाको साथी उपन्यास नेपाली उपन्यास परम्परामा महत्त्वपूर्ण उपन्यास हो । यस उपन्यासलाई कतिपयले अतियथार्थवादी उपन्यास भनेर व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ । तर यहाँ कुनै पनि अतियथार्थवादी प्रवृत्ति देख्न सकिँदैन । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास लङ्गडाको साथीमा प्रयुक्त सामाजिकताको अध्ययन गर्न चाहने जुनसुकै पाठक, अध्ययता, अनुसन्धाताहरूका लागि यो शोधपत्र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमा

लैनसिंह बाङ्गदेलका जीवनी, उपन्यास लेखन, चित्रकला, यात्रा सस्मरण र कलाको क्षेत्रमा प्रस्तुत भएका छन् । उनका उपन्यासहरू मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी र रेम्ब्रान्ट रहेका छन् । यस शोधकार्यमा बाङ्गदेलको समग्र पक्षको कृतिहरू र समग्र पक्षबाट अध्ययन नगरी लङ्गडाको साथी उपन्यासको सामाजिकताको विश्लेषण गर्नु सीमा रहेको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य मूलतः पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । पुस्तकालयबाट प्राप्त हुने विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, समीक्षात्मक लेख आदिद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचना सन्तुलित व्यवस्थित ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नका लागि शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

- पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
- दोस्रो परिच्छेद : लैनसिंह बाङ्गदेलको सङ्क्षिप्त परिचय
- तेस्रो परिच्छेद : लैनसिंह बाङ्गदेलको औपन्यासिक प्रवृत्ति
- चौथो परिच्छेद : सामाजिक दृष्टिबाट लङ्गडाको साथी उपन्यासको विश्लेषण
- पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

लैनसिंह बाङ्गदेलको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ लैनसिंह बाङ्गदेलको सङ्क्षिप्त जीवनी

‘लैनसिंह बाङ्गदेलको जन्म सन् १९२४ डिसेम्बर २१ तदनुसार वि.स. १९८१ पौष ७ मा दार्जिलिङको तकभर चियाकमानमा भएको हो । उनको बाबुको नाम रङ्गलाल बाङ्गदेल र आमाको नाम विमलादेवी थियो । निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका बाङ्गदेलको पुख्र्यौली थलो पूर्वी नेपालको रावा खोलाको बाङ्गदेल गाउँ भए पनि उनका बाजे त्यहाँबाट बसाइँ सरी दार्जिलिङ गएका थिए’ ।^१ ‘कमजोर आर्थिक स्थितिका कारण उनलाई प्रत्येक दिन ज्याला श्रमिकको रूपमा काम गर्न जानु पर्दथ्यो । दार्जिलिङमा गए पछि बाङ्गदेलका बाजेले पढ्न लेख्न सिके भने बाबुले पनि साधारण शिक्षा प्राप्त गरे । उनीहरूको परिवार शिक्षित बन्दै गयो । बाबु बाजेको शिक्षातर्फको अभिरुचि बाङ्गदेलका लागि प्रेरणाप्रद बन्न पुग्यो’ ।^२ ‘त्यसबेला बाबु बाजेका तोतामैनाको कथा, मधुमालतीको कथा, वीर सिक्का जस्ता पुस्तक पढ्ने लेख्ने प्रेरणा र हौसला बढ्दै गएको थियो’ ।^३

‘लैनसिंह बाङ्गदेलको शिक्षाको सुरुवात घरमै आफ्नो बुबाबाट भइसकेपछि तकभर कमानको साधारण प्राथमिक पाठशालामा शिक्षारम्भ हुन थाल्यो । प्राथमिक तहको शिक्षा पछि उनले केही समय घरमै बिताउन थाले । कमजोर आर्थिक अवस्था र विद्यालय गाउँदेखि टाढा जानु पर्ने भएकाले दिनभरि डुल्ने, सूर्यास्तको मनोरम दृश्य हेर्ने गर्दागर्दै भावुक बन्दाबन्दै चित्रहरू कोर्न थाले’ ।^४ ‘यसरी प्राथमिक र माध्यमिक तहको विद्यालयको शिक्षा दार्जिलिङको सरकारी स्कूलमा गरे’ ।^५ ‘कलकत्ता युनिभर्सिटीबाट प्रथम श्रेणीमा म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेर^६ बाङ्गदेलले कलकत्ताको ‘गभरन्मेन्ट कलेज अफ आर्ट्स एन्ड क्राफ्ट’मा छ वर्षसम्म

^१ गोविन्दप्रसाद भट्टराई, लैनसिंह बाङ्गदेलको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय शिक्षण समिति त्रि.वि. २०३६), पृ. १६ ।

^२ महेन्द्रकुमार मल्ल, लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि., २०५३), पृ. परिशिष्ट ।

^३ घटराज भट्टराई, प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य, (काठमाडौँ : नेशनल रिसर्च एशोसिएट्स, २०४०), पृ. ५०७ ।

^४ सुषमा आचार्य, लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक कृतिहरूको मूल्याङ्कन, (काठमाडौँ : पदमकुमार आचार्य, २०५८), पृ. ४-७ ।

^५ गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

^६ महेन्द्रकुमार मल्ल, पूर्ववत् ।

युरोपेली कला र साहित्यको गहिरो अध्ययन गरे' ।^७ 'बाङ्गदेलको अध्ययनका क्रममा पेरिस रहँदा सन १९५३ मा नर्स मनकुमारीसँग विवाह सम्पन्न भयो । उनको श्रीमती छोरीसहित तीन सदस्यीय परिवार थियो' ।^८

'संसारको कला केन्द्र मानिएको पेरिसमा गएर उनले युरोपेली कला र साहित्यको गहिरो अध्ययन गर्ने अवसर पाए । त्यहाँ उनले पिकासो र ब्राकलाई भेटेर आफ्ना चित्रहरू देखाएका थिए र प्रशंसित पनि भएका थिए । बाङ्गदेलले छ वर्ष पेरिस र चार वर्ष लण्डन गरी दस वर्ष युरोपमा बिताए । त्यसक्रममा उनले बोर्डो, स्टुटगार्ड, म्युनिख, ब्रसेल्सको भ्रमण गरी कला प्रदर्शनीमा पनि भाग लिए' ।^९

'लैनसिंह बाङ्गदेलले कला र साहित्यले सानै उमेरदेखि सँगसँगै आफ्नो जीवनमा प्रवेश गरेको बताउँछन् । हाइस्कूलको अध्ययनदेखि नै उनी साहित्य लेखनतर्फ प्रेरित भएका थिए । बाङ्गदेल सरकारी हाइस्कूलको मुखपत्रमा अमावश्यको रात्री शीर्षकको कथा प्रकाशित गरेर साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । त्यसबेला उनको कथा प्रतियोगितामा अन्धाको आँखा नामक कथा प्रथम भएको थियो तर त्यो कथा धेरै पछि प्रकाशित भयो । बाङ्गदेलले कलकत्तामा अध्ययन गर्ने क्रममा सन् १९४७ मा विश्वकथा सङ्ग्रहको अनुवाद गरे त्यो नै उनको मौलिक नभए पनि प्रथम प्रकाशित रचना हो । त्यसपछि मात्र उनले उपन्यास लेख्न सुरु गरेका हुन्' ।^{१०}

'बाङ्गदेल एउटा हातमा शक्तिशाली कलम र अर्को हातमा सुन्दर कुची लिएर नेपाली काव्यकलाको विराट ब्रमाण्डभित्र प्रवेश गर्छन् । उनी प्रथमतः कलाकार अनि त्यसपछि उपन्यासकार हुन् भन्ने उनको आत्म सहमति छ' ।^{११} 'प्रथमतः यथार्थवादी चित्रकारका रूपमा प्रतिष्ठित हुँदै अमूर्त चित्रकारका रूपमा कला प्रेरणाबाट चिनिएका छन् ।'^{१२}

लैनसिंह बाङ्गदेल साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गर्नमा स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूको प्रेरणा उल्लेखनीय रहेको छ । नेपाली साहित्यकारहरूमा बालकृष्ण सम, गुरुप्रसाद मैनाली,

^७ ऐजन, पृ. परिशिष्ट ख ।

^८ सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

^९ महेन्द्रकुमार मल्ल, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट क ।

^{१०} ऐजन ।

^{११} हीरामणि शर्मा, 'समालोचनाको बाटोमा', बाङ्गदेलका औपन्यासक प्रवृत्तिहरू उनकै आलोकमा, (पर्वत : इन्दिरा शर्मा, २०४१), पृ. ३७ ।

^{१२} गोविन्दप्रसाद भट्टराई पूर्ववत्, पृ. १६ ।

रूपनारायण सिंह, सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट बाङ्गदेलले प्रेरणा प्राप्त गरेका छन् । विदेशी साहित्यकारहरूमा टल्सटय, गोर्की, तुर्गनेभ, चेखोव र भारतीय साहित्यकारहरूमा शरदचन्द्र, प्रेमचन्द्रबाट सामाजिक यथार्थको लागि ठूलो प्रेरणा प्राप्त गरेका छन् ।^{१३}

२.२ लैनसिंह बाङ्गदेलको व्यक्तित्व

‘बाङ्गदेलका व्यक्तित्वका पाटाहरू धेरै भए पनि महत्वपूर्ण व्यक्तित्व चित्रकार व्यक्तित्व र साहित्यकार व्यक्तित्व मुख्य हुन् । कला र साहित्यको साधनालाई नै आफ्नो साध्य ठान्ने बाङ्गदेल कलाको साधनामा व्यस्त रहेका छन् । उनले बनाएका चित्रहरू देखेर पिकासो, ब्राक जस्ता विश्वका महान कलाकारहरूले पनि प्रशंसा गरेका थिए’ ।^{१४} बाङ्गदेल साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने साहित्य सर्जक हुन् । साहित्यका विविध विधामध्ये पनि उनी उपन्यास विधामा सफल र सशक्त रहेका छन् ।

२.२.१ साहित्यकार व्यक्तित्व

लैनसिंह बाङ्गदेल साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने साहित्य सर्जक हुन् । उनी उपन्यासकार, नियात्राकार, अनुवादक, जीवनीकार, निबन्धकार र समालोचकका रूपमा समेत आफूलाई परिचित गराउन सक्षम बनेका छन् ।

२.२.१.१ उपन्यासकार व्यक्तित्व

‘लैनसिंह बाङ्गदेलको सर्वोच्च प्राप्ति उपन्यासमा रहेको छ । उनको साहित्यिक प्रतिष्ठाको खास आधारभूमि उपन्यासमा रहेको छ । कृतिगत विविधता र प्रवृत्तिगत नवीनताले पनि नेपाली उपन्यासका परम्परामा उनी निकै शक्तिशाली देखिन्छन्’ ।^{१५} उनका उपन्यासहरू निम्नानुसार छन् :

१. मुलुकबाहिर (२००४)
२. माइतघर (२००५)
३. लङ्गडाको साथी (२००८)
४. रेम्ब्रान्ट (२०२३)

^{१३} ऐजन, पृ. १४ ।

^{१४} ऐजन ।

^{१५} ऐजन, पृ. ५४ ।

बाङ्गदेल यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । वास्तवमा उनको **मुलुकबाहिर** उपन्यास यथार्थवादी नेपाली उपन्यास हो । बाङ्गदेल नेपाली उपन्यासमा यथार्थादका प्रथम प्रवर्तक हुन् । दलित वर्गको र निम्नमध्यम वर्गका स्त्री पुरूषको जीवनलाई लिएर **मुलुकबाहिर** भन्दा कुनै उपन्यास लेखिएको थिएन । त्यसैले **मुलुकबाहिर** निम्न वर्गीय जीवनको प्रथम रेखाङ्कन हो । रूपनारायणको प्रणय केन्द्रीय सन्दर्भबाट मुक्त हुँदै **मुलुकबाहिर**ले आर्थिक जीवनको रेखाचित्र प्रस्तुत गर्दछ । यसरी आर्थिक स्थितिका रेखाङ्कनका दृष्टिले पनि **मुलुकबाहिर** प्रथम उपन्यास हो । खास गरी नेपाली समाजका निम्न वर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै बाङ्गदेलले उपन्यास क्षेत्रमा आफ्नो यथार्थवादी धारा प्राप्त गरेका छन् । वास्तवमा साहित्यिक जीवनको प्रारम्भदेखि यथार्थताप्रति भुकेका बाङ्गदेल आफ्ना उपन्यासका माध्यमबाट भन् स्पष्टसँग नेपाली उपन्यासका यथार्थवादी धाराका प्रवर्तक र अग्रणीका रूपमा चिनिएका छन् ।

‘**मुलुकबाहिर**बाट यथार्थवादी धाराको प्रवर्तन गर्ने बाङ्गदेलले आफ्ना अन्य उपन्यासहरू **माइतघर**, **लङ्गडाको साथीसम्म** पुग्दा मानवतावादी दृष्टिकोण र दुःखान्त दृष्टिकोणको शृङ्खला स्थापित गर्नमा पनि सफलता प्राप्त गरेका छन्’^{१६} ‘रूद्रराज पाण्डे र रूपनारायण सिंहका औपन्यासिक धारामा यथार्थवादी जीवनदृष्टि, मानवतावादी अभिव्यक्ति र दुःखान्त धाराको प्रवर्तन गर्दै नेपाली उपन्यास जगत्मा बाङ्गदेलले आफ्नो कीर्तिमान कायम गरेका छन्’^{१७}

‘यसरी बाङ्गदेल उपन्यास मार्फत तत्कालीन समाजको चित्र प्रस्तुत गर्छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले प्रचलित परम्पराभन्दा भिन्न खाले नयाँ उपन्यास लेख्ने बाङ्गदेल सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् र यिनीबाटै नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी धाराको प्रारम्भ भएको हो । यिनका सुरुका तीन उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा आधारित छन् भने पछिल्लो उपन्यास जीवनीमूलक विषयवस्तुमा आधारित छ’^{१८}

^{१६} ऐजन, पृ. ३६ ।

^{१७} ऐजन ।

^{१८} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **नेपाली उपन्यासको इतिहास**, (काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६९), पृ.१२६ ।

२.२.१.२ नियान्नाकार व्यक्तित्व

‘नेपाली यात्रा साहित्यको इतिहासमा पनि बाङ्गदेल एक अग्रणी प्रतिभा रहेका छन् । साहित्यिक लेखनको दृष्टिले बाङ्गदेलको यात्रा साहित्यलाई उपन्यासकारिता पछि दोस्रो महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त भएको छ’ ।^{१९} ‘उनका दुईवटा यात्रा संस्मरण प्रकाशित छन् । क) यूरोपको चिठी (ख) स्पेनको सम्झना । यी दुई कृतिले बाङ्गदेललाई एक सशक्त नियान्नाकारका रूपमा उभ्याएको छ । यी कृतिमा बाङ्गदेल आफ्ना अनुभवलाई यथार्थवादी पाराले प्रस्तुत गरेका छन् । आधुनिक यात्रा साहित्यको प्रवर्तन गर्ने बाङ्गदेल खास प्रतिभा मानिन्छन् । उनको यूरोपको चिठी नेपाली यात्रा साहित्यको फाँटमा आधुनिकताको सूत्रपात गर्ने एक उल्लेखनीय कृति हो’ ।^{२०} यूरोपको चिठीका माध्यमबाट नियान्नाकारका रूपमा परिचित बाङ्गदेलले स्पेनको सम्झनाबाट यस क्षेत्रमा भन्ने विशिष्ट योगदान प्रदान गरेका छन् । आधुनिक नेपाली यात्राकारिताको आधारस्तम्भ नै स्पेनको सम्झना नामक यात्रा साहित्य हो ।^{२१} ‘बाङ्गदेलको वस्तुपरक यात्राकारिताबाट नेपाली यात्रा साहित्य अत्यन्त लाभान्वित भएको छ । बाङ्गदेल नेपाली साहित्यको फाँटलाई विधागत स्वरूप प्रदान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । यसरी नेपाली यात्रा साहित्यमा नियान्नाकार बाङ्गदेलको योगदान अविश्रमणीय देखिन्छ’ ।^{२२}

२.२.१.३ अनुवादक व्यक्तित्व

‘लैनसिंह बाङ्गदेल अनुवादको क्षेत्रमा त्यतिकै सिद्धहस्त देखिन्छन् । विश्वका उत्कृष्ट लेखकका कृतिहरूको अनुवाद गरेर नेपाली साहित्यलाई धनी बनाए । नेपाली पाठकलाई पनि पश्चिमी महान साहित्यकारहरूसँग पनि परिचित गराए’ ।^{२३} ‘उनले अनुवाद गरेका कृतिहरू हुन् । (क) विश्वकथा सङ्ग्रह (२००२), (ख) स्याउको रूख (२०२३) । विश्वकथा सङ्ग्रहबाट पश्चिमी यथार्थवादी कथाकारहरूको परिचय दिँदै नेपाली साहित्यमा यथार्थवादको धारा प्रवाहित गराउन सफल भए’ ।^{२४} विश्वकथा सङ्ग्रहमा रूस, अमेरिका, फ्रान्स र हङ्गेरीका टल्सटय, चेखव, तुर्गनेभ, मेरोजोकोव्स्की, एडलर एलेन पो, मोपासाँ, केरोली र अज्ञातका बाह्र प्रसिद्ध कथाहरू अनुवादित छन् । विश्वकथा भित्रका अनुदित कथाहरू पढ्दा नेपाली मै लेखिएका मौलिक कथा जस्तो लाग्छ । यसै गरी प्रसिद्ध उपन्यासकार गल्सवर्दीको उत्कृष्ट उपन्यास स्याउको रूखनामक नेपाली भाषामा सरल रूपबाट अनुवाद गरेका छन् । यसरी बाङ्गदेल अनुदित क्षेत्रमा समेत सफलता हासिल गरेका छन् ।

१९. गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ५४ ।

२०. ऐजन ।

२१. ऐजन पृ. ७६ ।

२२. ऐजन, पृ. ८५ ।

२३. सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २९ ।

२४. ऐजन ।

२.२.१.४ जीवनीकार व्यक्तित्व

‘नेपाली साहित्यको जीवनी विधामा पनि बाङ्गेलको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ । उनले विश्वका छ महान कलाकार (२०२०) शीर्षक दिएर विश्व चर्चित छ जना कलाकारको जीवनीलाई व्यक्त गरेका छन् । यस जीवनीमा विश्वका छ कलाकारहरू एलग्रेस्को, भोलास्की, गोया, लियोनार्दो दा भिन्ची, टिशियन, र माइकल एन्जेलोको जीवनीलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ’^{२५} वास्तवमा जीवनीलाई साहित्यिक पाराले अभिव्यक्त गर्ने सीप बाङ्गेलमा देखिन्छ । विश्वका छ महान कलाकारको साथै रेम्ब्रान्ट (२०२३) जस्तो जीवनी प्रधान ऐतिहासिक उपन्यास समेत लेखेर बाङ्गेलले जीवनी विधामा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । जीवनी लेखनको क्रममा मात्र प्रस्तुत नगरी रेम्ब्रान्ट जस्तो जीवनीमूलक कृतिमा औपन्यासिकता दिने काम गरेका छन्’^{२६} उनको रेम्ब्रान्ट उपन्यास पनि महान् कलाकार रेम्ब्रान्टको जीवनीसँग सम्बन्धित उपन्यास हो । मोतीरामले वि.स. १९४८ तिर सुरु गरेको जीवनी साहित्यलाई विशाल बनाउन परिष्कृत, सरल, र बोधगम्य शैली अँगालेर अधि बढेका बाङ्गेलको जीवनीकार व्यक्तित्व पनि निकै हृदयसम्म सफल भएको छ ।

२.२.१.५ समालोचक व्यक्तित्व

बाङ्गेलमा स्रष्टा व्यक्तित्व मात्र होइन द्रष्टा व्यक्तित्व पनि उत्तिकै सशक्त रूपमा देखिएको छ । साहित्यमा यथार्थवाद (२००५) जस्तो समालोचकीय कृति नेपाली साहित्यमा दिएर आधुनिक साहित्य क्षेत्रमा यथार्थवादको भूमिकालाई दह्रो रूपमा चिनाउन सफल रहेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त नेपाली कलाको मूल्याङ्कन, समालोचकले दोष मात्र होइन गुण पनि हेर्नु पर्छ र किरातकालीन मूर्तिकला एक परिचय आदि अन्य समालोचक टिप्पणी जस्ता लेखहरूबाट उनको समालोचकीय व्यक्तित्व प्रमाणित हुन्छ ।

२.२.१.६ निबन्धकार व्यक्तित्व

लैनसिंह बाङ्गेल निबन्धकार पनि हुन भन्ने कुराको प्रमाण उनका निबन्धहरू कला क्षेत्रलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएका पाइन्छन् । कला विषयका निबन्धहरू नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका छन् । उनका निबन्धहरू यसप्रकार छन् :

^{२५} गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ६८ ।

^{२६} ऐजन, पृ. ५५ ।

प्राचीन नेपाली चित्रकला (२०३४)

नेपाली प्रस्तर कलाको इतिहास (२०३५)

नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास (२०३९)

अर्ली स्कलर्स अफ नेपाल (२०३९)

द्वान्टी फाइभ थाउजेन्ट अफ नेपलिज आर्ट (२०४४)

स्टोलन इमेजेज अफ नेपाल (२०४८)

इन्भेन्टी अफ नेपलिज स्टोन स्कल्पचर्स अफ काठमाण्डु भ्याली (२०५२)

‘बाङ्गलेका उक्त पुस्तकहरूले नेपाली कला र संस्कृतिलाई जीवित राख्ने र विश्वमा नेपाली कलालाई चिनाउन विभिन्न स्थानमा खोज र अनुसन्धान गरी तयार पारिएका हुन्’^{२७} कलालाई चित्रकारितामा उतार्दा त्यसको इतिहास र उपलब्धि खास अभिव्यक्त नहुने हुँदा बाङ्गदेलेले विभिन्न कला सम्बन्धी कृतिहरूको रचना गरेका हुन् । ‘नेपाली कला संस्कृति पनि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको हुन सक्छ भन्ने कुरालाई विश्वसामु पुऱ्याउन आफ्ना कलमलाई शब्दचित्रमा समेत यिनले उतारेका छन्’^{२८} यसैका फलस्वरूप बेलायत, फ्रान्स, स्पेन तथा इटली जस्ता कलाका केन्द्र रहेका विभिन्न मुलुकहरूबाट नेपाली कला र संस्कृतिको उत्थान र विकासको निम्ति महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको हुनाले बाङ्गदेलेलाई विभिन्न उच्च विभूषण र उपाधिद्वारा विभूषित गरिएको छ ।

२.२.२ विविध व्यक्तित्व

बाङ्गदेले साहित्यिक फाँटका अतिरिक्त अन्य लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । उनी नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र फ्रेन्च गरी चारवटा भाषा राम्रोसँग बोल्न र लेख्न सक्छन् । यसबाट उनको बहुभाषी व्यक्तित्वको परिचय पाइन्छ । ‘उनले अमेरिकाको डेनिसन युनिभर्सिटीमा दुई वर्षसम्म अतिथि प्राध्यापक (भिजिटिङ प्रोफेसर) भई अध्यापन गरेका थिए । यसबाट उनको अध्यापकीय व्यक्तित्व पाइन्छ’^{२९} विभिन्न संस्थाहरूमा उच्चपदस्थ रूपमा काम गरेका बाङ्गदेलेको व्यक्तित्व पनि उच्च नै देखिन्छ ।

^{२७} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^{२८} ऐजन पृ. २९ ।

^{२९} महेन्द्रकुमार मल्ल, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट क ।

२.२.३ कलाकार व्यक्तित्व

‘लैनसिंह बाङ्गदेलमा कलाकार व्यक्तित्वको आरम्भ स्कुल जीवनदेखि नै हुन थालेको हो । सन्ध्याकालको प्राकृतिक दृश्य देखेर मोहित हुने बाङ्गदेलले बाल्यकालमा नै सूर्यास्त भएको चित्र कोर्न सफल भएका थिए’ ।^{३०} ‘बाङ्गदेल आधुनिक नेपाली कलाका एक अमूर्त चित्रकारका रूपमा परिचित छन् । चित्रकलाका साधनामा उनी प्राथमिक जीवनदेखि जागरुक हुनाका साथै आफूमा परेको समसामयिक यथार्थवादी प्रभावलाई चित्रकृतिका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन्’ ।^{३१} उनले आफ्ना औपन्यासिक कृतिमा जस्तै पीडित, व्यथित र उपेक्षित सामाजिक सन्दर्भलाई चित्रकृतिमा पनि प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छन् ।^{३२} ‘बाङ्गदेल कलाको अध्ययनको लागि यूरोप गए पछि उनका चित्रमा अमूर्तताको आभाष प्रकट हुन्छ । प्रत्येक वस्तुलाई अमूर्त देख्ने बाङ्गदेलले आफ्नो चित्रकलाको अमूर्ततालाई दार्शनिक आधार दिन विश्वलाई नै अमूर्त ठान्दै परमानन्द ब्रह्ममा पनि अमूर्तताकै रूप छ भन्ने दर्शन स्वीकार्ने प्रयास गरेका छन्’ ।^{३३} उनको कलामा स्वदेशीपन बढी देखिन्छ । उनले नदीनाला डाँडाँ-काँडा र सूर्य अस्ताएको क्षणलाई बढी मात्रामा नीलो रङ्गको प्रयोग गर्छन् ।^{३४} उनका चित्रहरूमा करुणा, दया, सहानुभूति र समवेदना रहेको हुन्छ । ‘नेपाली जिन्दगीका विषाद, व्यथा र वेदनालाई अभिव्यक्त गर्ने बाङ्गदेलका चित्रहरू खास गरी प्राकृतिक नामकरणबाट परिचित रहेका छन् । जसमा काठमाडौँ उपत्यका, पर्वत, शरद, बङ्गालका अकाल जस्ता चित्रहरू मार्मिक रहेका छन्’ ।^{३५} उनले नेपाली भाषामा प्रकाशित हुने अनेकौँ साहित्यिक पुस्तक र पत्रिका आदिको आवरण पृष्ठ समेत सजाएर आफ्नो कलाकारिता प्रस्तुत गरेका छन् ।^{३६} ‘उनले विश्वका प्रसिद्ध व्यक्तिका चित्रहरू राजनेताका चित्रहरू, साहित्यकारका चित्रहरू, विभिन्न दृश्यावलीका चित्रहरू धेरै बनाएका छन्’ ।^{३७}

यसरी बाङ्गदेलले आफ्नो कलामा पूर्व र पश्चिम दुवैतिरको कलाप्रवाहको समन्वय गर्दै नेपालीपन प्रदान गर्न खोजेको देखिन्छ ।

^{३०} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{३१} गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

^{३२} ऐजन, पृ. ३९ ।

^{३३} ऐजन ।

^{३४} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{३५} गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४२ ।

^{३६} ऐजन ।

^{३७} महेन्द्रकुमार मल्ल, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट क ।

२.३ लैनसिंह बाङ्गदेलेले प्राप्त गरेका मान सम्मान र पुरस्कारहरू

‘लैनसिंह बाङ्गदेलेले साहित्य र कलामा विभिन्न पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका थिए । उनी हाइस्कूल पढ्दादेखि नै स्कुलको वार्षिक समारोहमा गरिएको चित्र प्रदर्शनीमा भाग लिन्थे । उक्त चित्र हेरेर गएपछि प्रभावित भएका ल्याडेन लाले एउटा चाँदीको कप पठाइदिए । यो पुरस्कारले उनको अध्ययनको ढोका खोलिदियो र प्रसिद्ध कलाकार हुने अवसर प्राप्त भयो’^{३८} यसै गरी सन् १९४१ मा भएको कथा प्रतियोगितामा **अन्धाको आँखा** शीर्षक कथाले प्रथम पुरस्कार पाउन सफल भए । ‘उनी कला क्षेत्रमा मात्र नभइ साहित्यको क्षेत्रमा पनि पुरस्कार पाउन सफल भयो’^{३९} बाङ्गदेलेले कला र साहित्यका क्षेत्रमा प्राप्त गरेका मान सम्मान र पुरस्कार यसप्रकार छन् :

१. नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको सदस्य (२०१८-२०३०)
२. नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको उपकूलपति (२०३१-०३६)
३. नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको कूलपति (२०३६-०४६)
४. वीरेन्द्र स्वर्णपदक (२०२२)
५. गोरखा दक्षिणबाहु (दोस्रा) (२०३९)
६. भारतबाट दुलिचन स्वर्णपदक (२०२२)
७. इटालीबाट कमान्दतोरे (२०४२)
८. फ्रान्सबाट डेकोरेसन देटर्सदे जार्ट उपाधि (२०४२)
९. नाइट कमान्डर अफ भिक्टोरियन अडर नाइट (हुड) (२०४३)
१०. सिक्किम साहित्य परिषदद्वारा अभिनन्दन
११. अखिल किरात राईद्वारा अभिनन्दन

^{३८} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २४ ।

^{३९} ऐजन ।

२.४ निष्कर्ष

लैनसिंह बाङ्गदेल कलाकार व्यक्तित्व र साहित्यकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित भएका छन् । चित्रकला र नेपाली साहित्यमा कलम चलाएका बाङ्गदेल अमूर्त चित्रकारका रूपमा चिनिएका छन् । पाश्चात्य यथार्थवादी चित्रकलाबाट मात्र नभई साहित्यमा पनि सामाजिक यथार्थवादी मान्यतालाई भित्र्याउनु पर्छ भन्ने मत बोकेका बाङ्गदेलले चित्रकला र उपन्यासको साथमा जीवनी लेखन, अनुवाद, नियात्रा, समालोचक आदि साहित्यिक विधालाई पनि यिनले अगाडि बढाउने काम गरेका छन् । यसरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सम्मान गर्न सफल नेपाली कलाकार र साहित्यकार बाङ्गदेलले आफ्नो राष्ट्रको गौरव र गरिमा बढाएका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

३.१ परिचय

उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्गदेल आफ्नै मूल्य मान्यता लिएर उपन्यास जगत्मा देखा परेका महान् साहित्यकार हुन् । उनको उपन्यास कलाको आफ्नै महत्त्व रहेको छ । औपन्यासिक फाँटमा उनको स्थान बेग्लै रूपले प्रतिष्ठित भएको छ । उपन्यास बाहेक उनका थुप्रै अरू रचना भए पनि उपन्यासले नै साहित्यिक क्षेत्रमा उनलाई बढी चर्चित बनाएको छ । उनका चार उपन्यासहरू मुलुकबाहिर (२००४), माइतघर (२००५) र लङ्गडाको साथी (२००८) रेम्ब्रान्ट (२०२३) हुन् । उनको मुलुकबाहिरबाट नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादको प्रारम्भ भएको हो ।^{४०}

३.२ बाङ्गदेलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

३.२.१ सामाजिक यथार्थवादी

यथार्थवादका विभिन्न भेद वा प्रकारमध्ये सामाजिक यथार्थवाद पनि एक प्रकार वा भेद हो । फ्रान्सबाट सुरु भएको साहित्यिक आन्दोलन यथार्थवाद स्वच्छन्दतावादको विरोधमा जन्मिएको हो । 'यसले विषयवस्तुका रूपमा समाजका सामान्य वा विशिष्ट घटना स्थिति परिवेश तथा सहभागीका रूपमा निम्नवर्गीय सहभागीलाई ग्रहण गरी मुख्यतः साधारण जनजीवनको प्रतिनिधित्व हुने खालको अभिव्यक्त गर्छ' ।^{४१} समाज र जीवन जस्तो छ त्यस्तो चित्रण गर्नु सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको प्रमुख प्रवृत्ति हो । सामाजिक यथार्थवादी लेखकले समाजका कुरीति, अन्धविश्वास, होची अर्घेलीको विरोध गर्छ । यसले जनजीवनका संस्कार, रहनसहन, आचरण व्यवहार आदिको इमानदारीसाथ यथातथ्य वर्णन प्रस्तुत गर्दछ । यसले स्थानीय वा आञ्चलिकताको बोलचालको भाषालाई महत्त्व दिन्छ ।^{४२} सामाजिक यथार्थवाद जीवन जगत्प्रति गहिरो आस्था राख्ने जीवनदृष्टि हो । समकालीन समाजलाई पृष्ठभूमिका रूपमा स्वीकार्दै जीवनका अस्त व्यस्तताहरू, कठोर वास्तविकता र कटु यथार्थहरू, सामाजिक

^{४०} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

^{४१} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ३३९ ।

^{४२} ऐजन ।

विकृति बिडम्बनाहरू निम्न वर्गीय जनताका भाव, समस्या पिरमर्का र शोषण प्रवृत्ति खराबीहरूलाई इमानदारीपूर्वक सामाजिक व्यङ्ग्य विद्रोहको रूपका प्रस्तुत गर्दछ।^{४३}

‘नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति भित्र्याउने विशिष्ट उपन्यासकार बाङ्गदेलले आफ्ना उपन्यासमा समाजमा घटित हुने यथार्थमूलक घटना र सामाजिक समस्यालाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाएर त्यसै अनुरूपका माध्यमबाट सङ्घर्षमय वास्तविक जीवनको उद्घाटन गरेका छन्’।^{४४} ‘यिनका उपन्यासमा आदर्श र काल्पनिक भन्दा बढी सामाजिक यथार्थले स्थान पाएको छ। यिनी समाजका घटना र सहभागीलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत नगरी त्यसमा आफ्नो अनुभव समेत मिसाएर काटछाँटका साथ प्रस्तुत गरी उपन्यासलाई यथार्थको भ्रम सिर्जन गर्न निपुण देखिन्छन्’।^{४५}

‘बाङ्गदेलको **मुलुकबाहिर** उपन्यासले निम्न र निम्न मध्यम वर्गीय सामाजिक जीवनका आर्थिक प्रश्न र समस्याहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ। **मुलुकबाहिर** पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो। उनको **माइतघर** र **लङ्गाडाको साथी** पनि सामाजिक जनजीवनकै फाँटमा देखा पर्दछन्। उनले यी सबैका घटनाहरू आफू बाँचेकै धरातलबाट टिपेका छन्’।^{४६} **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा रोजगारीको खोजीमा भारततिर हानिएका र त्यहाँ गएर पनि अनेक कष्ट भेल्लुपरेको घटनाको यथार्थमूलक चित्रण गरेर निम्न वर्गीय कारुणिकता प्रस्तुत गरिएको छ’।^{४७} उनको **माइतघर** उपन्यास पनि सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो। दार्जिलिङ र इलामको परिवेशमा केन्द्रित **माइतघर**मा त्यस ठाउँको प्राकृतिक भौगोलिक परिचयका साथै सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण जीवन्त ढङ्गमा गरिएको छ।^{४८} ‘यसमा बाङ्गदेलले व्यक्तिका चाहना र नैसर्गिक अभिलाषा माथि सामाजिक व्यवधान खडा गर्ने अन्धो धार्मिक नैतिकता र आडम्बरी नीतिको भर्त्सना गर्दै मान्छेको जिन्दगी ध्वस्त पार्ने संसारको देखावटी धर्म र आडम्बर प्रवृत्तिलाई धर्म र नैतिकता भन्न सुहाउँछ ? भन्दै प्रश्न चिह्न लगाउँछन्’।^{४९} समाजमा कतै आश्रय नपाई सहरका फुटपाथ, गल्ली, छिन्डी र पाटी पौवाहरू कुरेर बस्ने र हुने खानेसँग दुईचार पैसा दयाको भीख मागी बाँच्ने भोका नाङ्गा

^{४३} · हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४१।

^{४४} · खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. १२९।

^{४५} · ऐजन, पृ. १३०।

^{४६} · हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४३।

^{४७} · खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. १२६।

^{४८} · ऐजन, पृ. १२६।

^{४९} · हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४४।

दीन दुःखी तथा अपाङ्गहरूका दयनीय जीवन प्रक्रियाको प्रतिनिधित्व गर्ने लङ्गडाको साथी पनि आर्थिक विषमताद्वारा र अव्यवस्थित समाजको कटु यथार्थ हो' ।^{५०}

रेम्ब्रान्टमा पनि तत्कालीन युरोपेली पृष्ठभूमिमा चित्रकारको जीवनीलाई सरल, सहज र स्वाभाविक पारेर चित्रण गरिएको छ । 'यतिखेर रेम्ब्रान्टका चित्र अमूल्य भए पनि उनले आफ्नो जीवनमा अत्यन्त गरिबीका साथै विविध प्रकारका पीडा र सकस बेहोर्नु परेको यथार्थमूलक घटनावलीको कारुणिक वर्णन यस उपन्यासमा पाइन्छ' ।^{५१}

'रात बिहानको छाक टार्न र चाडपर्व मान्न धौ धौ भएका नेपालीहरूको हिउँद लाग्यो कि विदेशिनु पर्ने बाध्यता, प्रवासमा भेल्लुपर्ने व्यथा सामाजिक कुरीति, कुप्रथाले ग्रसित नेपाली समाजको चित्र, अपाङ्ग अवस्थाको पीडा पशुमा देखिने मानवीयता जस्ता वास्तविक जीवनमा केन्द्रित बाङ्गदेलका चार उपन्यासले सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । वर्गीय पात्रको छनौट, साधारण बोलचालको गद्य, स्थानीय भाषिकाको शब्द प्रयोग सामाजिक परम्परा रीतिरिवाज, चालचलन र संस्कृतिको यथार्थ चित्रण, स्थानीय प्राकृतिक दृश्यहरूको प्रत्यक्ष वर्णन, पात्र, वेशभूषा र कामकाजको उल्लेख आदि कुराहरू यथार्थवादका आधारभूत तथ्यहरू हुन् । ती सबै बाङ्गदेलका उपन्यासमा पाइन्छ' ।^{५२}

यसप्रकार बाङ्गदेलले आफूले देखेका भोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई विषय सामाग्री बनाएर प्रस्तुत गरेकाले उनका उपन्यास यथार्थवादी बन्न पुगेका छन् । कथानक, चरित्रचित्रण, परिवेशको चित्रण एवम् चिन्तनमा यथार्थवादी दृष्टिकोण पाउन सकिन्छ । सामाजिक जीवनका टड्कारा प्रश्न र समस्याहरूले उनलाई सामाजिक यथार्थवादका प्रथम प्रयोक्ता बनाएको छ ।

३.२.२ मानवतावादी दृष्टिकोण

'मान्छेले मान्छेकै रूपमा व्यवहार गर्ने सिद्धान्त मानवतावाद हो । मानवतावादी रचनामा मान्छेको कूभलो चिताउने काम गरिन्छ । बाङ्गदेलका उपन्यास स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वको सम्बर्द्धन गर्ने मानवतावादी चिन्तनको प्रस्तुति पाइन्छ । लैनसिंह बाङ्गदेल मानवतावादी उपन्यासकार हुन्' ।^{५३} 'मानव मात्रको महत्त्व र जिउने अनि सुखी हुने अधिकारलाई स्वीकार गर्दै बाङ्गदेल सामाजिक यन्त्रको विषम प्रक्रियामाथि व्यङ्ग्य गर्छन् । उनले मानवीय मूल्यको सम्मान गर्ने कलात्मक सन्देश दिन्छन् । विभिन्न वर्गलाई सदभाव र

^{५०} · ऐजन, पृ. ४३ ।

^{५१} · खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. १२९ ।

^{५२} · हीरामणि शर्मा पूर्ववत्, पृ. ४४ ।

^{५३} · खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् पूर्ववत्, पृ. १३० ।

सहानुभूति प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकार बाङ्गदेलको **मुलुकबाहिरमा** सङ्घर्षशील सबै निम्नवर्गीय सहभागीलाई **माइतघरमा** हरि र सानीलाई तथा **लङ्गडाको साथीमा** लङ्गडालाई मानवीय आँखाले हेरी तिनीहरूप्रति सद्भाव र सहानुभूति दर्साएका छन्।^{५४} बाङ्गदेलको मानवतावाद वर्गसङ्घर्षले भन्दा वर्गसमन्वयले विशेष महत्त्व पाएको छ।^{५५} विशेषत **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा बाङ्गदेल मानवतावादी उपन्यासकारका रूपमा देखा परेका छन्। **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा लङ्गडालाई गिज्याउँदै हिड्ने भलाद्मीहरू तथा उसलाई सिंढीबाट लडाइदिने क्रूर कुपित धनाढ्य मानिसको मानवताविहीन व्यवहार चित्रण गर्दै बाङ्गदेल आजको विकसित भनाउँदो मान्छेमा मानवता र संवेदना हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छन्। आजको मान्छेले सम्पन्नता, शिक्षा, सभ्यता, शिष्टता, समाजसेवा र परोपकारका नाममा मानवता गुमाइरहेछ^{५६} भन्दै बाङ्गदेलले **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्।

यसप्रकार गरिब तथा उपेक्षित वर्गप्रति बाङ्गदेलको गहिरो सहानुभूति रहेको छ र मानवतावादको शीतल छहारीमा विश्राम लिएर मानव समाज शान्तिको सास फेर्न सक्छ भन्ने उद्देश्यले उनी मानवताको अमूल्य पाठ पढाउन चाहन्छन्। शोषित, पीडित, दुःखित व्यक्तिको पीडा र दुःख देखेर बाङ्गदेलको अन्तर्मन रोएको छ। उनी सामाजिक परिष्कार मानव जातिको उद्धार आवश्यक सम्झन्छन्। हिंसा र क्रान्तिद्वारा रगतको खोलो बगाएर होइन मानसिक परिमार्जनद्वारा शान्तिपूर्ण ढङ्गले पनि यो काम सम्भव छ भन्ने धारणा रहेको छ।

३.२.३ प्रकृति चित्रणमा विविधता

‘लैनसिंह बाङ्गदेल स्थानीयताको समेत दिग्दर्शन गर्ने प्रकृतिवादी उपन्यासकार हुन। यिनका सबै उपन्यासमा प्रकृतिको विशिष्ट चित्रण पाइन्छ। यिनले प्रकृतिको बाह्य चित्रणका साथै आन्तरिक चित्रण पनि गरेका छन्। प्रकृतिको बाह्य चित्रणमा यिनले बादल, वर्षा, भूरी, हुरी, बतास, आँधीबेरी आदिको वर्णन गरेका छन् भने आन्तरिक प्रकृति चित्रण गर्दा मानिसका मन भित्रका प्रेम, ईर्ष्या, स्वाभिमान, घमण्ड, दया, करुणा, घृणा, वैमनस्य, हर्ष, विस्मात् आदिको वर्णन गरेका छन्।^{५७} ‘बाङ्गदेल मानव जगत्का यथार्थ फोटोग्राफर मात्र होइनन् प्रकृति जगत्का चित्रकार पनि हुन’ भने आन्तरिक प्रकृति चित्रण गर्दा मानिसका मनभित्रका

^{५४} ऐजन।

^{५५} ऐजन।

^{५६} राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, दोस्रो संस्करण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६४), पृ.१२२।

^{५७} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.१३०।

प्रेम, ईष्या, स्वाभिमान, घमण्ड, दया, करुणा, घृणा, वैमनष्य हर्ष, विस्मात् आदिको स्वाभाविक वर्णन गरेका छन् । यिनी प्रकृतिको मानवीकरणका साथै मानिसको आन्तरिक दुःखसुखात्मक भावअनुसार प्रकृतिलाई मनोरम वा भीषण स्वरूपको चित्रण गर्न सिपालु देखिन्छन् ।^{५८} 'स्थानीयताको दिग्दर्शन पाइने यिनका उपन्यासमा मुख्यतः दार्जिलिङको स्थानीय रङ्ग र आञ्चलिकताको प्रस्तुत पाइन्छ । यिनका मुलुकबाहिर, माइतघर, र लङ्गाडाको साथीमा दार्जिलिङको स्थानीयता र लङ्गाडाको साथीमा दार्जिलिङको स्थानीयता आञ्चलिकताका साथै त्यहाँको रहनसहन, जीवन चेतना र स्थानीय प्रकृतिको जीवन्त चित्रण गरिएको छ'^{५९}

उपन्यासभित्र सुन्दर तथा मनोरम प्राकृतिक दृश्यावलीहरूको प्रयोग भएको छ'^{६०} कलाकारको सीप र सुन्दरताले शब्दमा पनि उतिकै ठाउँ पाए भैं प्रकृतिसँग समाज, वातावरण, परिवेश तथा व्यक्तिका द्वन्द्वलाई समुचित विन्यास गरी बाङ्गदेलेले समान गुणको छाप देखाएको पाइन्छ । बाङ्गदेलेको प्रकृति सौम्यरूप र रौद्ररूपमा प्रकट भइरहेको हुन्छ । उनको प्रकृति कतै रमणीयताको प्रतीक बनेर भुल्कन्छ । कतै उग्ररूप लिएर संसारमा हाहाकार मच्चाउदै भयावह भएर कुल्कन्छ ।

'बाङ्गदेलेको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गाडाको साथीमा प्रकृति चित्रणका अनेकौं प्रसङ्गहरू देख्न सकिन्छ । मानव मनस्थिति अनुसार भिन्दा भिन्दै अवस्था विशेषमा प्रकृतिको एउटै रूप पनि भिन्न भिन्न रहेको हुन्छ । प्रकृतिको उही दृश्य कुनै बेला रमाइलो लाग्छ कुनै बेला नरमाइलो लाग्न सक्छ'^{६१} मुलुकबाहिर उपन्यास हिउँदबाट प्रारम्भ भएर हिउँदमै टुङ्गिन्छ । मुलुकबाहिरको समाज मूलतः कृषक समाज भएकाले प्रकृतिसँग नजिक रहेको छ । मुलुकबाहिरमा भन्दा माइतघर र लङ्गाडाको साथीमा प्रकृतिको साहचार्यको घनत्व बढ्दै गएको छ । माइतघरमा प्रकृति र मानव जीवन एक अर्कोदेखि अलग्याउन नसकिने गरी परस्पर घुलमिल भएका छन् । मानव जीवन र प्रकृति कतै एक अर्काका साथी जस्तै बनेर सँगसँगै विचरण गर्छन् । कहिले परस्पर लुकामारी खेल्छन् । कहिले एक अर्कामा सुख दुःखमा सहभागी बन्छन् । कतै प्रकृतिले मान्छेलाई छाँया जस्तै पछ्याइरहेको छ त कतै मान्छे प्रकृतिको पछि लागेको छ ।^{६२} मानवीयतामा प्रकृतिको आरोप र प्रकृतिमा मानवीयता वा चेतनत्वको आरोप बाङ्गदेलेले धेरै ठाउँमा गरेका छन् ।

^{५८} ऐजन ।

^{५९} ऐजन ।

^{६०} हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ.५१ ।

^{६१} ऐजन, पृ.५४ ।

^{६२} ऐजन ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा दार्जिलिङ सहरको सडक, रक्सी र जाँडको दुर्गन्ध आउने छिंडी, घर दलानको चित्रण गरिएको छ । प्रकृतिका सौम्यरूपको चित्रण एकाध प्रसङ्गलाई छाडेर हिउँ, मुसलधारे वर्षा, भयावह मेघगर्जन, लगलगी कमाउने सिरैठो, खोलानालाको एकनासे सुसाइ, नीरवता र निस्तब्धता छाएको घना अन्धकार नीरस र नरमाइलो प्रकृति रहेको छ । मानव जीवनप्रति प्रकृतिको सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार माइतघर र मुलुकबाहिरको उपलब्धि हो भने प्रकृतिको भयावह अवस्थाको चित्रण लङ्गडाको साथीमा गरिएको छ ।^{६३}

यसप्रकार बाङ्गदेल्का उपन्यासमा पात्रलाई खुसी लाग्दा प्रकृति पनि हाँस्छ र पात्र दुःखी हुँदा प्रकृति पनि रुन्छ । प्रकृति चित्रणका दृष्टिले उनका उपन्यास विशिष्ट प्रकारका छन् ।

३.२.४ मनोद्वन्द्वात्मकता

‘लैनसिंह बाङ्गदेल्को उपन्यास कला सामाजिक स्तरको सतहमा मात्र खेल्दैन बरु मानवीय सूक्ष्म अन्तर्वृत्तिहरूको अन्वेषणका लागि मानव हृदयको गहिराइसम्म पुग्न खोज्दछ’।^{६४} ‘मानव समाजको वाह्य चित्रणका साथै बाङ्गदेल् आन्तरिक रूपमा मानव हृदयको गहिराइसम्म पुगेका छन् । वास्तवमा सामाजिकता र मानसिकताको सन्तुलित रूप उनको उपन्यास कला हो’।^{६५} ‘विविधतापूर्ण मानसिक संरचनाद्वारा नै मुलुकबाहिरको जीवन जगत् दुर्घटित भएको छ । ईर्ष्या र पश्चातापको मानसिक पृष्ठभूमि मुलुकबाहिरमा रहेको छ । उपन्यासकारले माइतघरमा अन्तर दिलको मूल मर्म र वेदनालाई राम्ररी ठम्याएका छन्’।^{६६} मूलतः मानवीय मनोभूमिको अभिव्यञ्जना लङ्गडाको साथी उपन्यासमा पाइन्छ । अङ्गभङ्ग भएर भोक र सामाजिक असमानता भित्र बाँचेको लङ्गडाको मनको कोठरीमा उपन्यासकार बाङ्गदेल् प्रर्याप्त गहिरिएका छन् । उसका ईर्ष्या, स्नेह, निराशा, आशा, प्रसन्नता, प्रफुल्लता, त्रास, पौरुष आदि अनेकौ मनोवृत्तिको दिग्दर्शन गर्नमा उनी अत्यन्त सफल छन् । यसप्रकार बाङ्गदेल् मान्छेका अन्तस्करणभित्र प्रवेश गर्दै त्यहाँ फेला पार्ने स्नेह, दया, माया, करुणा, आदि मनोभावलाई मूर्त रूपमा बाहिर प्रकट गरेर उनले मान्छेका हार्दिक विशालता र व्यापक गहिराइको विशेष परिचय दिएका छन्’।^{६७} अतः मानसिक द्वन्द्वको सफल प्रयोग गर्नु पनि बाङ्गदेल्को औपन्यासिक प्रवृत्ति हो ।

^{६३} ऐजन ।

^{६४} ऐजन, पृ. ४९ ।

^{६५} ऐजन ।

^{६६} ऐजन ।

^{६७} हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४९ ।

३.२.५ कारुणिकता र दुःखान्तता

‘बाङ्गदेलेले भ्रमरले उपन्यासले बसाएको सुखान्त्य परम्पराको विसर्जन गर्दै दुःखान्त्य उपन्यास लेखनको सुरुवात गरेका छन् र उनका पछिल्ला उपन्यासहरू पनि यसरी नै विकसित भएका छन् । मान्छेको अन्तरात्मालाई करुण बनेर हेर्नुपर्ने अनुभव गर्दै बाङ्गदेले आफ्ना उपन्यासहरूलाई करुणामय र दुःखान्त्य रूप दिन्छन् । **सुमती, रूपमती, भ्रमर** पछिका केही मौलिक उपन्यासहरूले पनि अनुसरण गर्दै आएको सुखान्त्य परिपाटीलाई सदाका लागि विसर्जित गर्दै बाङ्गदेले नेपाली उपन्यास परम्परामा पश्चिमी दुःखान्त्य परम्परालाई आमन्त्रण गर्दछन् । उनको करुणामयता बाह्य सामाजिक परिणाम मात्र नभई आन्तरिक मानसिक परिणाम पनि हो’ ।^{६८}

‘बाङ्गदेलेका **मुलुकबाहिर, माइतघर, र लड्गडाको साथी** करुणा र भयको आधिक्यका कारण दुःखान्त हुन पुगेका छन् । मूलत मान्छेको अन्तरात्मालाई करुण बनेर हेर्नु पर्ने अनुभव गर्दै बाङ्गदेले आफ्ना उपन्यासहरूमा करुणामय र दुःखान्त्य रूप दिन्छन् । **माइतघरमा** करुणाको बढी सञ्चार पाइने हुँदा यो उपन्यास त्रासदीय बन्न पुगेको छ । घटनालाई त्रासद मोडमा पुऱ्याएर उपन्यासको अन्त्य गरिएका यिनका उपन्यास मार्मिक र कारुणिक छन्’ ।^{६९}

माइतघरमा सामाजिकता र मनोलोकका द्वन्द्वले असाधारण करुणाको सृष्टि गरेको छ बाङ्गदेलेका उपन्यासमा करुण भाव र दुःखान्तता व्याप्त भएको छ । त्यसैले उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूमा कारुणिक भाव र दुःखान्तता पर्याप्त पाउन सकिन्छ ।

३.२.६ जीवनीपरकता

बाङ्गदेले नेपाली उपन्यास परम्पराका जीवनीमूलक उपन्यास लेखने प्रथम उपन्यासकार हुन । उनको **रेम्ब्रान्ट** पहिलो जीवनीपरक उपन्यास हो । **रेम्ब्रान्ट**मा विश्वप्रसिद्ध चित्रकार **रेम्ब्रान्ट** भ्यान रिनका जीवनीसँग समबद्ध विविध घटनावलीमा आधारित कृति हो । यतिखेर **रेम्ब्रान्ट**को चित्र अमूल्य भए पनि उनले आफ्नो जीवनमा अत्यन्त गरिबीका साथै विविध प्रकारका पीडा र सकस बेहोर्नुपरेको यथार्थमूलक घटनावलीको कारुणिक वर्णन यस उपन्यासमा पाइन्छ’ ।^{७०} ‘कृतिको अग्रभावमा उच्च सम्प्रदायको परिचय र त्यस सम्प्रदायमा **रेम्ब्रान्ट**को स्थान आदिबारे परिचय दिई त्यसपछि मात्र औपन्यासिक ढाँचामा उनको जीवनी

^{६८} ऐजन, पृ. ५६ ।

^{६९} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत्, पृ. १३० ।

^{७०} ऐजन, पृ. १३१ ।

प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा जीवनकालमा धन, परिवार, सुख शान्ति केही नभएको र समाजबाट उपेक्षा, अवहलेना, आलोचना र दुत्कार मात्र प्राप्त गरेको व्यक्तिद्वारा सिर्जित चित्रकला उसको मृत्युपश्चात करोडौंमा बिकेको कारुणिक कला चित्रित छ' ।^{७१} रेम्ब्रान्ट निकै खोजपूर्ण ढङ्गबाट व्यक्ति जीवनमा आधारित ऐतिहासिक यथार्थमूलक घटनालाई औपन्यासिक संरचनामा प्रस्तुत गरिएको महत्त्वपूर्ण कृति हो एउटा कलाकारले अर्को कलाकारको औपन्यासिक ढाँचामा प्रस्तुत गर्नाको उद्देश्य कलाकारको जीवनी प्रस्तुत गर्न मात्र नभएर मृत्यु पश्चात देखिने उसको महानतालाई समेत प्रस्तुत गर्नु रहेको छ' ।^{७२} रेम्ब्रान्टमा जीवनमा आउने तथ्य कुरालाई तोडमोड नगरी औपन्यासिक शिल्पमा प्रस्तुत गरिएको छ । अतः जीवनीपरकता पनि बाङ्गदेलको औपन्यासिक प्रवृत्ति हो ।

२.२.७ निराशावादी जीवनदृष्टि

'बाङ्गदेलले सामाजिक दुर्नियतिलाई देखाउने क्रममा निराशावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्' ।^{७३} 'उनका सबै जसो चरित्रहरू एक न एक प्रकारको दुःखान्त्य घटनाले ग्रस्त छन् र तिनीहरू पराजय स्वीकार्न विवश छन् । तिनका जीवनमा सुखको कहिल्यै घाम लागेन उनी क्षीण आशावाद र निराशावादको दोसाँधमा छन्' ।^{७४} बाङ्गदेलका सबै उपन्यासहरूका मूल पात्रहरू जीवनका अनेक समस्या र सङ्घर्षबाट पलायन भएर जीवनलाई निराशामा टुङ्ग्याउँछन् । मुलुकबाहिरमा रने र माइला भुजेल जस्ता पात्रहरू जीवनबाट निराश भएर मृत्युतिर उन्मुख भएका छन् । माइतघरकी सानी हरिबाट आधार नपाएपछि अर्धेरी रातमा घरबाट बाहिर निस्केर अनिश्चित भविष्यको यात्रामा लाग्न बाध्य भएकी छ । लङ्गडाको साथीमा लङ्गडाले कुकुर हराएपछि निराशामा डुबाएको छ भने रेम्ब्रान्टमा पनि जीवनका हरेक मोडमा असफलता हात लागेपछि रेम्ब्रान्टको निराशा पराकाष्ठामा पुगको छ । बाङ्गदेलमा यथार्थवादका नाममा निराशावादको छाप परको छ त्यो उनका उपन्यासमा उत्रेको छ ।^{७५} सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्या र दुःखान्तताका कारणले उनका उपन्यासमा निराशावादी जीवनदृष्टि अभिव्यक्त भएको हुन्छ ।

^{७१} . ऐजन पृ.१२९ ।

^{७२} . ऐजन ।

^{७३} . ऐजन, पृ.१३० ।

^{७४} . हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ.५९ ।

^{७५} . हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ.५८ ।

३.२.८ नवीन औपन्यासिक शिल्प

औपन्यासिक शिल्प प्रविधि सम्बन्धमा बाङ्गदेल पूर्ववर्ती उपन्यासकारहरूको भन्दा नितान्त नवीन शैलीलाई अंगाल्न पुग्छन् । **मुलुकबाहिर**मा रनेको जीवन कथा टुङ्गिदा उपन्यास पनि टुङ्गिनु पर्ने हो तर उनी पहिलेदेखि केही सम्बन्धित माइला भुजेल र मसिनीको कथा थालेर उपन्यासलाई लम्बाइदिन्छन् । प्रचलित उपन्यास संरचनाको अस्वीकार गर्दै अर्को जोडीलाई उपन्यास मञ्चमा प्रस्तुत गर्छन् । उपन्यासमा एक मात्र नायक नायिका छान्नु पर्ने परम्पराका विरुद्ध बहुनायक र बहुनायिकाको समर्थन गर्दै बाङ्गदेलले नयाँ परम्पराको सूत्रपात गर्छन् ।^{७६} 'बाङ्गदेलका उपन्यासहरू पढ्दा सहजै के अनुमान लगाउन सकिन्छ भने उपन्यासको केन्द्रीय प्रभावलाई परिपुष्ट पार्नमा उनको बढी ध्यान केन्द्रित भएको छ र उनले औपन्यासिक शरीर संरचनालाई त्यति महत्त्व दिएका छैनन् । वस्तुविन्यासका साथै चरित्रचित्रण, संवादकला, र भाषा प्रयोग पनि शैली अनुष्ठान भित्रै पर्ने कुरा हुन् । उनको संवादकला सजीव बोलचालको गद्यमा आधारित छ । रूपनारायण सिंहको जस्तो कवितात्मकपनले ओतप्रोत नभए पनि उनको भाषा शुद्ध, सरस, सहज रहेको छ' ।^{७७} सरल, गद्यात्मक भाषाशैली, स्थानीय भाषिकाका शब्दहरूको प्रयोग, बोलीचालीका प्रयुक्त संवादकला बाङ्गदेलका शिल्पगत नवीन प्रवृत्ति हुन् ।

३.३ निष्कर्ष

बाङ्गदेल नेपाली औपन्यासिक परम्पराका यथार्थको धरातलमा शिल्पगत नवीनता प्रदान गर्दै सामाजिक यथार्थलाई भित्र्याउने प्रतिभा हुन् । उनका चार उपन्यासहरू **मुलुकबाहिर**, **माइतघर**, **लङ्गडाको साथी** र **रेम्ब्रान्ट**मा सामाजिक र मानवीय जीवनका कटु सत्यलाई यथार्थवादी शैलीमा उतार्न सफल भएका छन् । बाङ्गदेल नेपाली औपन्यासिक जगत्मा सामाजिक यथार्थवादका प्रथम प्रयोक्ता भएका छन् ।

नेपाली सामाजिक जीवनको प्रतिविम्ब उपन्यासमा उतार्न सक्नु बाङ्गदेलको औपन्यासिक सफलता हो । **मुलुकबाहिर** सबैजसो पात्रको दुःखद कथा बन्न पुगेको छ । रने र म्याउचीको दुःखद दुर्घटना, माहिला भुजेल र मसिनीको वियोग, दलबहादुरको दयनीय एकलोपन र करुण

^{७६} . ऐजन

^{७७} . ऐजन ।

विपद अवस्थाको अभिव्यञ्जना हो । माइतघरकी रत्ना र हरि सानीको विवशता, क्लेश तथा घृणित र अपमानित जीवन व्यतित गरिरहेको लड्गडाको कथा व्यथाले पनि त्यही प्रवृत्तिको पुष्टि गर्दछ । दुःखी हतभागी र तिरस्कृत व्यक्तिको जीवन अनुभूतिपूर्ण रूपमा व्यक्त गर्ने बाङ्गदेलको दृष्टिकोण प्रमुख औपन्यासिक प्रवृत्ति तथा सैद्धान्तिक मान्यताको रूपमा उपन्यासमा स्थापित भएको छ । यसरी सामाजिक यथार्थवादी, मानवतावादी, प्रकृति चित्रणमा विविधता, मनोद्वन्द्वात्मकता, कारुणिकता दुःखान्तता, जीवनीपरकता, निराशावादी जीवनदृष्टि, नवीन औपन्यासिक शिल्प जस्ता औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू बाङ्गदेलमा रहेका छन् । समग्रमा उपन्यासकार बाङ्गदेल ग्रामीण नेपाली समाजका चित्रकार हुन् । उनको औपन्यासिक कलामा व्यथित, पीडित, निरीह ग्रामीण नेपालीहरूको सजीव चित्र प्रस्तुत भएको छ । नेपाली सामाजिक जीवनको प्रतिविम्ब उपन्यासमा उतार्न सक्नु बाङ्गदेलको औपन्यासिक सफलता हो ।

चौथो परिच्छेद

सामाजिक दृष्टिबाट लड्गडाको साथी उपन्यासको विश्लेषण

४.१ परिचय

लैनसिंह बाङ्गदेलको लड्गडाको साथी उपन्यास तेस्रो औपन्यासिक प्रस्तुति हो । प्रस्तुत उपन्यास प्रथम पटक वि.स.२००८ मा प्रकाशित भएको हो । यहाँ लड्गडाको साथी उपन्यासमा सामाजिकताको विश्लेषणका लागि दसौँ संस्करण वि.सं २०६७ लाई लिइएको छ । जसअनुसार नौ परिच्छेद र उन्नसत्तरी पृष्ठमा संरचित रहेको छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित लघु आयामको उपन्यासका रूपमा रहेको लड्गडाको साथी उपन्यासमा दार्जिलिङको वास्तविक घटनामा आधारित रहेर एउटा माग्ने लड्गडा र एक पशुका माध्यमबाट समाजमा हराउँदै गएको मानवीय सभ्यताप्रति व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा लड्गडाको साथी उपन्यासमा रहेको सामाजिकतालाई उपन्यासका तत्त्वगत आधारमा विश्लेषण गरिन्छ ।

४.२ कथानकमा सामाजिकता

‘घटना स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गहरूको योजनावद्ध विन्यासलाई कथानक भनिन्छ । कार्यव्यापारको योजना मानिने कथानकले शृङ्खलित घटनाको विस्तारलाई बुझाउँछ’^{५८} ‘कथानक साहित्यिक कृतिमा घटित घटनाहरूको शृङ्खलाका साथै लेखकको अन्तःसम्बन्धित कार्यव्यापारको सुविचारित छनोटको परिणाम, विन्यासको र द्वन्द्वको आयोजना पनि हो । यसले घटनाहरूका बीचको सम्बन्धको ढाँचा वा तिनको कार्यकारण सम्बन्धलाई सङ्केत गर्छ’^{५९} ‘कथानक उपन्यासको आधारवस्तु हो जसको निर्माण सामान्य वा जटिल घटनाहरूको संयोजनहरूबाट हुन्छ’^{६०} ‘परस्पर सम्बद्ध विभिन्न दृश्यहरूको निर्माण गरिएको योजनावद्ध प्रस्तुतिको रूपमा लिइने कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमिक वा व्यतिक्रमिक शृङ्खलामा पूर्वापर सम्बन्ध स्थापित गर्दै अगि बढ्छ’^{६१} विषयवस्तुका आधारमा कथानक सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, यथार्थवादी आदि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । कथानकमा द्वन्द्वको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । द्वन्द्वले कथानकलाई शृङ्खलात्मक रूपमा

^{५८} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.४० ।

^{५९} ऐजन ।

^{६०} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौथो संस्क., (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६१), पृ.७ ।

^{६१} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.४० ।

गतिशील तुल्याउँछ र द्वन्द्वात्मक क्रियाकलापबाटै कथानकले नयाँ मोड लिन्छ । द्वन्द्व वाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ । कुनै सहभागीको अन्य सहभागी, समाज, प्रकृति, भौतिकजगत् आदिका बीचमा हुने द्वन्द्व सङ्घर्षलाई बाह्य द्वन्द्व भनिन्छ । सहभागी विशेषको मनमा दुई विरोधी भाव वा विचारहरूका बीचमा हुने सङ्घर्षलाई आन्तरिक द्वन्द्व भनिन्छ।^{१२}

लङ्गडाको साथी उपन्यास हाम्रो समाजभित्रै मागेर खाने लङ्गडाको जीवनलाई लिएर लेखिएको सामाजिक उपन्यास हो । सभ्य समाजबाट सँधै तिरस्कार, घृणा र यातना पाएको मान्छेबाट उपेक्षित र अपहेलित भई कुकुरलाई आत्मीय साथी बनाउन लङ्गडाको मानसिकतालाई यस उपन्यासमा राम्ररी प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासभित्र प्रशस्त घटनाहरूको संयोजन पाइदैन । यस उपन्यासमा घटनाको बाहुल्य कम र लङ्गडाको जीवनवृत्तान्त तथा अनुभूतिको अभिव्यक्ति बढी रहेको छ ।

दार्जिलिङको गङ्गीखाको धेरै तल भित्तामा टिनले बारेको एउटा छाप्रीलाई लङ्गडाले वासस्थानको रूपमा प्रयोग गरेको छ । हिउँदको चिसो साम्राज्यमा त्यही छाप्रीभित्र बास बस्न लङ्गडो आउँछ र बिहानै त्यहाँबाट उकालो लाग्दै चोक, पसल, हाट जस्ता विभिन्न स्थानमा माग्दै हिँड्छ । दुईवटै खुट्टा नभएको, हातमा काठको टेक्ने समातेर त्यसैको सहाराले मागी मागी हिँड्ने लङ्गडालाई त्यस ठाउँका सभ्य भनाउँदाहरू तिरस्कार गर्छन् । विशेष गरी विद्यार्थीहरू लङ्गडालाई भुइँभालु भनेर जिस्काउँदै लखेट्छन् । मान्छेबाट तिरस्कृत लङ्गडाको एउटा कुकुर साथी छ र कुकुरको नाम उसैले काले राखेको छ । एउटा पशुसँगको सहचारिता भए पनि उसको आत्मीय साथी त्यही नै हो । लङ्गडा जताजता माग्नु जान्छ उसको साथी पनि पछ्याउँदै नै रहन्छ भने लङ्गडा घस्रेर हिँड्दै दिनभर मागी नै रहन्छ ।

त्यसरी मागेको पैसाले उसलाई दिनहुँ खान पुग्दैन । कहिले रोटी मिठाई पसल अगाडि गएर घण्टौंसम्म बसेपछि केही खानेकुरा खाएर फर्कने गर्दछ । दिनभर माग्दै हिँड्ने लङ्गडा र उसको साथी कुकुर रात बिताउन आउने भुप्रो उही टिनले बारेको छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको प्रारम्भ दार्जिलिङ सहर र त्यहाँबाट देखिने आसपासका स्थानहरूको मनमोहक चित्रणबाट भएको छ । महाकाल बाबाको स्थान, पूर्वपट्टिका पहाडी मालाको सुन्दर व्याख्या, उत्तरपट्टिका हिमालको सुन्दर दृश्यहरू, तथा पश्चिमतर्फ फर्किएको दार्जिलिङ सहरको चिसो वातावरण र त्यहाँ हुने चिसो मौसमी विशेषताको वर्णन छ । फागुन महिनाको दार्जिलिङको वातावरणमा दार्जिलिङ सहरको एउटा कुनामा उपेक्षित रूपमा रहेको

^{१२} ऐजन पृ. ४३-४४ ।

थोत्रो घर भन्त नसुहाउने टहराको चित्रण छ । त्यस टहरोभिन्न कोही बस्छ आफ्नो साथीको साथ भन्ने घटनाको चित्रण छ । टहरोभिन्न आफूलाई सुरक्षित ठान्ने दुई प्राणीहरूको सूर्योदय र चिसो मौसमसँगै सुरु भएको दैनिकीबाट कथानक विस्तार भएको छ ।

लड्गडा आफूलाई गिज्याउने र होच्याउने व्यक्तिहरूलाई पटककै मन पराउँदैन । उसलाई जिस्क्याउने मान्छेहरू भलादमी जस्ता देखिए पनि केही प्रतिवाद नगर्ने उसको बानी हो । यद्यपि स्कुले केटाकेटीहरूले भुइँभालु भनेर जिस्काउँदा लड्गडामा जागेको रिस उग्र किसिमको रहेको छ । आफ्ना विग्रेका अड्गको उपहास गर्नेहरूप्रति लड्गडा निन्द्रामा पनि बर्बराउन बाध्य रहेको छ । स्कुले केटाकेटीहरू उसलाई जिस्काउने मात्र होइन भालु हिँडेको विकृत चालको नक्कल गर्दा असहनीय पीडा हुन्छ एवम् उनीहरूबाट बच्नका निम्ति लुक्नु पर्ने बाध्यता छ । सडक सडकमा मागेर हिँड्दै आफ्नो दैनिकी व्यतित गर्नु उसको एक मात्र पेशा हो । सडकमा हिँडने मानिसहरूबाट एक दुई पैसा प्राप्त गर्नु र त्यही पैसाबाट केही किनेर खानु अथवा कुनै होटल वा पसलका अगाडि बसी केही खानेकुरा प्राप्त गर्नु र खानेकुरा प्राप्त गरी सकेपछि कृतज्ञता प्रकट गर्नमा लड्गडा सिपालु छ । लड्गडालाई साथ दिने यहाँ कोही पनि छैन । धेरै दिनदेखि पछाडि लागेको एउटा भुस्याहा कुकुरलाई उसले आफ्नो साथी बनाएको छ ।

गरिबले गरिबको पीडा बुझ्छ भने भैं लड्गडाले आफ्नो साथी कुकुरलाई आफैँले खाएको खाना खुवाउने, आफैँसँग सुताउने जस्ता काम गरी मानवीय व्यवहार गरेको घटनालाई पनि यस उपन्यासभिन्न उचित स्थान दिइएको छ । समाजका मान्छेले लड्गडालाई गरेको घृणा र तिरस्कारको बदला उसले एउटा कुकुरलाई मान्छेको कोटीमा व्यवहार गरेको छ ।

सभ्य समाजबाट घृणा र तिरस्कार पाएपछि पनि एउटा कुकुरलाई साथीको स्थान पाएकोमा लड्गडा खुसी छ, दङ्ग छ । मागेको पैसाले आफू र आफ्नो साथीलाई पेटभरी खुवाउन पाउँदा लड्गडा भनै प्रसन्न हुन्छ । एक दिन लड्गडाले मागेर धेरै पैसा बनाउँछ, कुकुरलाई किनेर मासु भात खुवाउँछ भने आफैँ पनि मिठाई पसलका विविध खानेकुरा किनेर खान्छ । कुनै अपरिचित व्यक्तिहरूले घर थरका बारेमा सोधे भने लड्गडा केही भन्न नचाहँदा नचाहँदै पनि भन्छ, मेरो घर बरबोटे कमान हो, जन्मदै लड्गडा भएर जन्मेको भन्छ, भने कसैलाई नेपालको पूर्वी पहाडी भेग तीन नम्बर उसको गाउँ थियो, खानलाउन नपुगेर

प्रवासिएको थियो । अर्काको देश अर्काको घरमा गोठालो बसेको ऊ घाँस काट्न जाँदा रूखबाट लडेर दुवै खुट्टा, गुमाइ अपाङ्ग जीवन बिताउन पुगेको बताउँछ ।

एकदिन अकस्मात लड्गडाको साथी कुकुर हराउँछ । आफ्नो आत्मीय साथी हराएकोमा दुःखी बन्दै घस्रदै घस्रदै दार्जिलिङ सहरका छाप्रा, गल्ली, पसल, चोक, मन्दिर विभिन्न ठाउँमा खोज्छ तर भेट्न सक्दैन । संसारमा एउटा आत्मीय साथीका रूपमा पाएको कुकुर त्यो पनि हराउँदा ऊ निराश हुन्छ एवम् उसलाई साह्रै नरमाइलो लाग्छ । लड्गडालाई कुकुरको आड र थुतुनो गनाइरहेको, कुकुर आफूसँगै सुतिरहेको, कहिले गल्लीको उकालो-ओरालो र कहिले चोक बजारमा यताउती डुलिइरहेको जस्तो लाग्छ । कहिले भित्तामा कुकुरको चित्र देख्छ, कहिले मान्छेको टाउको जस्तो देख्छ, कहिले मैदानमा धेरै कुकुर दगुरेको देख्छ भने कहिले भैंसी र गिद्ध जस्तो देख्छ । त्यस्तै उसले आफ्नो साथीलाई धीरधामको फाटकमा बिजुलीको खम्बामा फलामको साङ्गलाले बाँधेको देख्छ । लड्गडालाई देख्ने बित्तिकै कुकुर ज्यादै रमाएको र कुकुरलाई मुक्त गरिदिएको सपना देख्ने उसलाई चिल भएर देश विदेश घुम्ने इच्छा जाग्दछ ।

लड्गडाले किनेर खाएको रात आफ्नो पुरानो वासस्थानमा नगइ कतै कसैसँग केही पनि नमागी स्वतन्त्रापूर्वक आफ्नै धुनमा यताउति विचरण गर्दै घुमेर बिताउँछ । आफूलाई अन्य भिखारी भन्दा भिन्न ठान्ने लड्गडाले आफ्नो पुरानो वासस्थान भन्दा भिन्न स्थानमा सुतेको रात उसले अलिअलि गर्दै मागेर जम्मा गरेको धन र आत्मीय कुकुर पनि गुमाउन पुग्छ । लड्गडा पुलिस देख्दा डराउने र भण्डै मोटरले किच्दा पनि मृत्युको आभास नपाइकन कुकुरको खोजीमा लागिइरहन्छ । चोक बजारमा हाट भर्न भेला भएका मानिसहरूका माभमा ऊ आफूलाई नितान्त एकलो ठान्दै चोक, बजार, हाट, गल्ली, जुनसुकै स्थानमा पनि कुकुरकै खोजीमा लागिइरहेको घटनाको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ । दिनरात कुकुरको खोजीमा लागेको लड्गडा एक दिन हाइस्कूल जाने सडकको मोडमा भलादमीसँग पैसा माग्छ तर भलादमी भने तर्केर हिँड्छ । लड्गडामा सभ्य समाजप्रति आक्रोश पैदा हुन्छ एवम् सोही समयमा कोइला पसलमा काम गर्ने ठिटोले लड्गडालाई चिया खाजा खानु भनी केही पैसा दिन्छ । कोइला मजदुरको व्यवहार देखेर लड्गडा खुसी हुन्छ । कुकुरको खोजीमा घस्रेर हिँड्दा लड्गडालाई भण्डै मोटरले कुल्चँदा एउटा भलादमीले छेउ लागेर हिँड्ने सल्लाह दिन्छ । एकरात हुरी, बतास र मुसलधारे वर्षाबाट बच्न ओत लाग्न जाँदा घरमालिकबाट पिटिएर हिलाम्य सडकमा गलहत्याएर पछारिन्छ । उसको निधार कन्चटमा चोट लागेर रगत बग्दछ ।

निकै समय पछि लङ्गडा त्यहाँबाट बिस्तारै सडकतर्फ जान्छ । भोलिपल्ट बिहान घोप्टिएको अवस्थामा बिजुलीको खाँबा छेउ लङ्गडा भेटिन्छ । त्यहाँ मानिसहरूको भीड लाग्छ । लङ्गडाको निधार रगताम्य देखिन्छ । लङ्गडाले बिस्तारै टाउको उठाएर हेर्दा आफ्नो आत्मीय मित्र कुकुरलाई देख्दा खुसी हुन्छ । लङ्गडाले धेरै बेरसम्म कुकुरलाई हेरेपछि बिस्तारै उसको चेतनाशक्ति कम हुँदै जान्छ । आकाशतिर सेता भित्ता गजुर देख्छ त्यहाँ रमाइलो घाम लागेको र परेवा नाचेको देख्दछ । यस्ता विभिन्न दृश्यले अनुहार उज्यालो भएको लङ्गडा कष्टपूर्वक उठ्दै कुकुरलाई अंगालो हाल्न पुग्छ । आफ्नो आत्मीय साथीलाई अड्कमाल गरेपछि खोकदै भूँईमा घोप्टिएको लङ्गडा मर्दछ । अनि कुकुर धेरै बेरसम्म त्यहीं बसिरहन्छ । साता दिनपछि गल्लीमा डुलिरहेको कुकुर त्यस पछि आफू र आफ्नो आत्मीय साथी लङ्गडा घुमेको, बसेको खाएको सम्पूर्ण स्थानतिर डुल्छ । पुरानो वासस्थानमा लङ्गडाको पुरानो कोट भेटेपछि ओल्टाइ पल्टाइ सुँध्दछ । उपन्यासको अन्त्यमा दस महिना पछि हाइस्कूल भन्दा तल मसान घाटमा आधा बालुवा र पानीले छोपेको अवस्थामा लङ्गडाको र कुकुरको अस्थिपञ्जर देखिए पछि उपन्यासको समाप्ति हुन्छ ।

यसरी लङ्गडाको साथी उपन्यासको कथानक करुणा र वियोगमा टुडिगएको छ । कथानक सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेको छ । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा बाँधिएको छ । जम्मा नौ परिच्छेदमा संरचित रहेको र पहिलो परिच्छेद आदि भाग दोस्रोदेखि सातौँ परिच्छेद मध्य भाग, आठौँ र नवौँ परिच्छेद अन्त्य भागका रूपमा रहेको छ । उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा चोक बजारको फाँटबाट भरेको लामो सिंढी तल भित्तापट्टि टिनले बारेको छाप्रोमा लङ्गडा र उसको साथी कुकुरसँगै बसेको परिचय खुल्दछ । दार्जिलिङ सहर त्यहाँबाट देखिने मनमोहक स्थानहरूको चित्रणबाट उपन्यासको प्रारम्भ भएको छ । लङ्गडाले कुकुरलाई आत्मीय साथी बनाउन चाहन्छ । कुकुर पनि लङ्गडा जस्तै अर्काको सहारा लिएर बाच्ने प्राणी हो । लङ्गडा मागेर खान्छ र कुकुर पनि उसको पछि पछि सहारा लिएर हिँडेको देखिन्छ ।

लङ्गडाको चिनारी पश्चात उपन्यासको दोस्रो परिच्छेददेखि सातौँ परिच्छेदसम्म लङ्गडाको दिनचर्या इच्छा, आकाङ्क्षालाई प्रस्तुत गरिएको छ । लङ्गडाको दैनिकी दिनभर घस्येर माग्दै हिँडनु, स्कुले केटाकेटीहरूको गालीगलौज सुन्नु र सहरिया टाठावाठाहरूबाट तिरस्कार भएर बस्नु रहेको छ । मागेको दुईचार पैसाले उसले पेटभरी खान्छ र पाटीमा बास बस्छ । उसको साथी केवल एक भुसिया कुकुर रहेको छ । कुकुरसँगसँगै सुत्ने र मागेको

पैसाले लङ्गडो आफू पनि खाने र कुकुरलाई पनि खुवाउने गर्दछ । एकदिन कुकुर पनि हराउँछ र लङ्गडो पनि बिरामी पर्दछ । ऊ पानी परेर ओत बस्न जाँदा एकजना साहुमहाजनले सिंढीबाट गलहत्याएर निकाल्दा घाइते बन्न पुग्छ ।

उपन्यासको अन्त्य भाग आठौँ र नवौँ परिच्छेद रहेको छ । आठौँ परिच्छेदमा अन्तिम अवस्थामा आफ्नो हराएको साथी कुकुरलाई पाएर लङ्गडाको मृत्यु भएको छ । नवौँ परिच्छेदमा कुकुरको मृत्यु भएको छ । दस महिना पछि कुकुर र मान्छेको हाड एकै ठाउँमा जोडिएर रहेको अवस्थामा अस्थिपञ्जर फेला परेको छ । यसरी लङ्गडा र कुकुरको मृत्युसँगै उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

‘दार्जिलिङको वास्तविक घटनामा आधारित लङ्गडाको साथी उपन्यासको कथानक समाजबाट लिइएको र लेखनमा मौलिकता प्रस्तुत गरी नेपालीपन दिएको देखिन्छ’^{५३} ‘दार्जिलिङ सहरभित्रको धार्मिक स्थल महाकाल बाबाको थानमा मिरिरी घाम भुल्किसक्दा पनि पश्चिमपट्टि फर्केको दार्जिलिङको चोक बजारमा घाम भुल्केको थिएन’ भन्ने प्रसङ्गबाट भएको छ । दार्जिलिङको समाजमा रहेको चोक, बजार, छिंडी, गड्डीखानको वर्णन गर्दै उपन्यासकार लेख्छन् । ‘गड्डीखानको ओरालो जाने छिंडीमा जताततै मैला र हिलो थियो । सडकको छेउतिर आलु र प्याजका बोक्राहरू, कुखुराका फुलका खोस्टाहरू यत्रतत्र देखिन्थे । बारीमा मैला कसिंगर थुप्रेर कुहेको सागसब्जीको सानो पहाड जस्तो जमेको थियो’^{५४} असहाय अपाङ्ग लङ्गडाले विभिन्न प्रकारका सामाजिक यातना तथा तिरस्कारको सामना गर्नुपरेको छ । दिनभर त लङ्गडाले दार्जिलिङ सहरमा मागेर बिताउँछ । खानको लागि उसको कुनै स्थान छैन । राति सुत्नका लागि उसले एउटा स्थायी स्थान रोजेको छ । लङ्गडाको बासस्थानका बारेमा भनिएको छ । ‘गड्डीखानको निकै तलतिर भित्तापट्टि टिनले बारेको थोत्रे घरजस्तो खाली ठाउँ थियो । त्यसलाई घर नभनेर भुप्रो नै भने हुन्छ । किनभने त्यसको छानो पुरानो मट्टितेलको टिनलाई सोभ्याएर बनाइएको थियो तथा हावाले उडाउला भनी त्यसलाई ढुङ्गाले थिचिराखेको थियो । त्यो एउटा उराठ लाग्दो भुप्रो थियो । भित्ताको सहारामा एक दुई काठ जोडी टिनले बारेर एउटा मानिस सुत्नसम्म हुने सानो ठाउँ बनाइएको थियो । त्यहाँ न बलियो ढोको थियो न भित्ता न विजुली । ढोकाको नाउँमा दुईचार वटा मक्किसकेका काठ जोरेर आग्लो लाउनेसम्म बनाइएको थियो । त्यहाँ आधुनिक

^{५३} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

^{५४} लैनसिंह बाङ्गदेल, लङ्गडाको साथी, (काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६७), पृ. ३ ।

फर्निचरको नाउँमा केवल फूको धुलो सरीको भुईँमा केवल दुईचारवटा फल्याक मात्र ओछ्याइएका थिए' ।^{५५} समाजबाट उपेक्षित लड्गडा बाटोमा हिँडदा पनि डराउँदै लुकेर हिँड्नु पर्ने हुन्छ । आफ्ना दुवै हत्केलामा काठको टेक्ने समातेर हिँड्ने लड्गडालाई स्कुले केटाकेटीहरूले भुइँभालुको संज्ञा दिँदै जिस्काउदा ऊ कहिले हावा घरमा जाने र कहिले लुकेर बस्न बाध्य भएको छ ।

निम्न र निम्नमध्यम आर्थिक अवस्था भएका दार्जिलिङबासीहरूका लागि बजारका स-साना होटल र मिठाई पसलहरूमा तयारी अवस्थामा रहेका मासु भात, सेल, रोटी, पुरी, तरकारी, जलेबी, निम्की, पेडा, सन्देश, हलुवा रसगोला र रक्सी पिउने गड्डीखानको चित्रण गरिएको छ । लड्गडाले चोक बजार, मिठाई पसलमा माग्दै हिँड्ने क्रममा कुकुर पनि पछि पछि लाग्दथ्यो र धपाउँदा पनि जाँदैनथ्यो । यो देखेर लड्गडाका मनमा विभिन्न विचारहरू उत्पन्न हुन्थे यसमा लड्गडाले विचार गर्दछ । 'यो कुकुरलाई धपाउँदा पनि जाँदैन । मेरो पछि पछि लागिरहन्छ । तर भोक तिर्खा भनेको सबैको उहि हो । के हामी मानिस, के पशु बरा, यो पनि म जस्तै होला । यो पनि त अर्काको दया र भिक्षाले संसारमा बाँचिरहेको होला ।'^{५६} 'यसप्रकार समाजमा बनाइएको उच्च र निम्नवर्गीय भेदको लक्ष्मण रेखाले धनी र गरिब बीच ल्याएको विभाजनले गरिब वर्ग उपेक्षित बन्नु परेको तथ्यलाई लड्गडाले प्रतिनिधित्व गरेको छ । गरिब भन गरिब हुँदै जानु र धनी भन धनी बन्दै जानु पनि सामाजिक संस्कारको दोष देखिन आउँछ । यसै क्रममा समाजलाई व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नेहरूका कमजोरीहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ' ।^{५७} 'हुस्सू, भरी, बादल, वर्षामा पनि लड्गडो माग्दै हिँड्दथ्यो । यसै क्रममा ठूलाठूला घर महल र रेष्टुराँका भ्यालबाट मानिसहरू उसलाई हेरेर हाँस्दथे । पानी परेको बेलामा उसको भुप्रोमा पानी चुहिनथ्यो । ऊ जहाँ ओभानो छ त्यहीं सुत्ने गर्दथ्यो । यहाँ लेखकले आफूले नभोगी केवल कल्पना मात्र गरी आस्वाद लिएको बाहिरी संसारको यथार्थ चित्रण एकातिर गरेका छन भने अर्कातिर शारीरिक रूपले अपाङ्ग भई दयनीय जीवन बिताउनुपरे पनि राति एकलै बस्दा सांसारिक दुःख बिर्सेर गीत गुनगुनाउँदै आनन्दविभोर बनेको यथार्थ चित्रण पनि गरेका छन्' ।^{५८} सामाजिक रूपमा तिरस्कृत लड्गडाको वेशभूषा पनि उपेक्षित नै रहेको छ । एउटा मान्छे भएर पनि मान्छेको समाजबाट

^{५५} ऐजन पृ.३ ।

^{५६} ऐजन पृ.१० ।

^{५७} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३२५ ।

^{५८} ऐजन, पृ.१९ ।

निष्कासित जीवन बिताएको लड्गडको पहिरनका बारेमा उल्लेख गर्छन । 'हिउँदमा भने उसलाई दिन काट्न बडो मुस्किल पर्दथ्यो । उसको जिउमा प्रशस्त लुगा हुँदैनथ्यो, ओढने ओछ्याउने लुगा पनि हुँदैनथ्यो, घाम नलागेको बेला त दिनभरी जाडोले कामी नै रहन्थ्यो । उसका ओठ नीला हुन्थे । हातखुट्टा कक्रिएर हिउँजस्ता चिसा हुन्थे । उसले आफ्ना सुकिसकेका पाँसुला माथिमाथिसम्म पुग्ने गरी फाटिसकेको पट्टि बेरेर राख्दथ्यो ।^{५९} यसरी समाजमा रहेर पनि लड्गडाले कसैको सहयोग पाउन सकेको छैन ।

'लड्गडाले रातका असङ्ख्य ताराहरू देखा बालक अवस्थामा नक्षत्रका बारेमा सुनेका कथाको स्मरण गर्दथ्यो' । लड्गडको साथी उपन्यासमा नेपालीहरूको धर्म संस्कृतिलाई पनि महत्त्व दिदै भनिएको छ, 'बाटाघाटामा पनि एकाबिहानै हिंड्ने दूधवालाहरू काँधमा दुधको ढुङ्गो लिएर घरघरमा गइरहेका हुन्थे धीरधाम मन्दिरमा पूजाको आरम्भ भएपछि त बिहानको नीरवता भड्ग हुन्थ्यो, अनि पूजाको घण्टा धेरै बेरसम्म बजिरहन्थ्यो ।^{६०} असहाय अपाङ्गलाई सहयोग गर्न नसकेको हाम्रो समाजका मानिसहरूको व्यवहारलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । लड्गडाले सामाजिक अन्धविश्वासलाई आत्मसाथ गरेको छ । उसले आफू लड्गडो हुनु पूर्वजन्मको पाप ठान्दै सामाजिक मूल्य मान्यताहरूमा भगवानप्रति आस्था राखेको छ । 'उसले आफ्ना बारेमा सोध्ने, कसैलाई हजुर बरबोटे कमान मेरो घर हो । जन्मै लड्गडा भएर जन्मेको ...पछि दुवै घुँडा राम्ररी सोभो पार्न नसक्ने भएँ के गर्नु परमेसुरले त्यस्तै लेखिदिएछ मागीमागी पेट भर्छु । कसैलाई उसले भन्दथ्यो घर नेपाल हो हजुर ...नेपाल तीन नम्बरमा जग्गा छ, जमिन छ, खान लाउन पुगे नेपाल छाडेर किन मुगलान पस्नुपर्थ्यो ? कसैलाई उसले भन्ने गर्दथ्यो आफू सोह्र वर्षको हुँदा दोरलिड पसेको तर दिन दशाले गर्दा पहाड फर्किन सकिन ...। उसले कसैलाई भन्ने गर्दथ्यो एकजना मान्छेको घरमा गोठालो बसेको थिएँ ... घाँस काट्थेँ... एकदिन पानी भर्रीको दिनमा ठूलो पहरानेर रूखमा चढी पात काट्न लाग्दा भनन रिँगटा खसेँ । मन्तिर खोलामा पुगेछु, के गर्नु मरिहालेको भए त बेसै हुन्थ्यो हजुर नत्र यो पाप दुनियाँलाई देखाउन पर्ने थिएन' ।^{६१} स्कुलका विद्यार्थी, अड्डामा जाने किरानीहरू, बजारका पसलेहरू सबै आफ्नो काममा व्यस्त रहन्थे । लड्गडालाई हेर्ने कसैको पनि फुर्सद थिएन । उपन्यासमा भनिएको छ । 'संसारमा ऊ त निर्बल प्राणी थियो । यसैले मानव

^{५९} लैनसिंह बाड्गदेल, पूर्ववत्, पृ.१९ ।

^{६०} ऐजन, पृ. २१ ।

^{६१} ऐजन, पृ. २६ ।

संसारभिन्न रहे पनि ऊ निर्बल प्राणी न थियो' १२ यसरी उपन्यासको कथानक यथार्थ रहेको छ । लड्गडा पहिला अपाङ्ग नभएर सोह्र वर्ष पुगेपछि नेपालको ओखलढुङ्गादेखि आएर दोरलिङ पसेको थियो । बरबोटे कमानमा गोठालो गर्दा रूखदेखि लडेर खुट्टा बिगारेको थियो । उसको पहिला एउटा खुट्टा नचलेको र पछाडि दुवै खुट्टा नचल्ने भएको थियो । पूर्वजन्मको पाप र ईश्वरीय न्यायमा विश्वास गर्ने लड्गडालाई असल अङ्ग हुनेहरूले हिस्सी गरेको देख्दा गहिरो चोट पुग्छ । उसले न्याय र अन्यायको बारेमा बुझ्ने चेष्टा गर्दै अर्को जुनीमा मार्गने भएर जन्मनु नपरोस भन्ने कामना गर्दथ्यो' १३

'प्रत्येक मानवलाई मीठो खाना खाने अभिलाषा हुन्छ । चाहे त्यो गरिबै किन नहोस । उसको चाहना अचेतनमा थन्किरहेको हुन्छ । मौका पाउँछ बाहिर प्रस्फूटित हुन्छ । अपाङ्ग र गरिब भए पनि उसभिन्नको नैसर्गिक चाहना अपाङ्ग हुँदैन बरू उग्र भएर बसेको हुन्छ' १४ लड्गडाले मागेको पैसाले किनेर कुकुरलाई खुवाउँदै आफू पनि खाएको कुराबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । उपन्यासमा अन्धविश्वास र परम्पराले प्रभावित समाजलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नो कुकुर हराउँदा लड्गडाले आफ्नो प्रिय साथीलाई सपनामा देखेको हुन्छ । यसबारे उपन्यासमा भनिएको छ । 'लड्गडाले सपनामा आफ्नो कुकुरलाई देख्यो । कुकुर त एउटा मैलो ढ्वाङनिर सुतिरहेको रहेछ । लड्गडा चाहिँ वर सडकको कुनामा मन्दिरको भित्तापट्टि सियाँलमा बसिरहेको थियो । देख्दा देख्दै एउटा गिद्ध आकाशबाट ओर्लेर आयो र गिद्धले कुकुरको मासु लुछ्न लाग्यो । कुकुर करायो गिद्ध उडेर गयो कुकुर मरेन बाँच्यो' १५ 'सपनामा विश्वास गर्ने समाजकै एक प्राणी लड्गडाले त्यस भयावह सपनाबाट त्रसित भएर झस्कनु कुनै नौलो कुरा देखिदैन । गिद्धलाई अपसकुन मानिने भएकाले यहाँ गिद्धले मासु लुछ्नु पक्कै पनि राम्रो लक्षण होइन भन्ने भान लड्गडालाई पर्नु पनि स्वाभाविक देखिन्छ । परम्परागत रूढिग्रत नेपाली जनमानसको चित्रण उपन्यासकारले गर्न खोजेको देखिन्छ' १६ 'समाजबाट उपेक्षित बेसहारा लड्गडाको एक मात्र आत्मीय मानवेतर साथी हराएको छ । दिनभर घसेर मागेको पैसा चोरिनु र लड्गडाले दुःस्वप्न देख्नुले हाम्रो हिन्दू समाजले अन्धविश्वास र नियतिलाई आधार

१२. ऐजन, पृ. २२ ।

१३. इन्द्रबहादुर राई, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३१) , पृ. ९१ ।

१४. सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ।

१५. लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

१६. सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २८९ ।

मान्ने कारण पनि संयोग नै हो भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ' ।^{९७} लड्गडाले सपनामा देख्यो । 'आफू सुकिलो लुगा लिएर धीरधाममा जान लागेको रहेछ । धीरधामको फाटकनिर पुग्दा उसले देख्यो । आफ्नो कुकुरलाई त फलामको साङ्लोले एउटा बिजुलीको खावाँमा बाँधेर राखेको रहेछ । लड्गडालाई देखासाथ त्यो कुकुर ज्यादै रमायो ।'^{९८} 'वास्तविक अपुरा चाहना र इच्छाहरू सपनामा पुरा हुन सक्ने स्वप्न सिद्धान्त अनुसारको लड्गडाको सपना स्वाभाविक हुन गएको छ । लेखकले सपनालाई कतै अतृप्त चाहनाको पुरकको रूपमा लिएका छन् । कतै भविष्य सङ्केतको रूपमा प्रतिष्ठापन गरेका छन्' ।^{९९}

लड्गडालाई कुकुर बिनाको जीवन अर्थहीन लाग्नु, जीवनदेखि नै निराश हतोत्साही हुनु, कुकुरकै कल्पना गरेर बस्दा भित्तामा भैंसीको आकृति बन्नु, कहिले गिद्धले कुकुरलाई ठुंगेको र उसको शरीरबाट रगत आएको देखेर कुकुरको मायाले चिच्याउन खोज्नु र कुनै बेला कुकुर त्यतै आएको अनुभव गर्नु अस्वाभाविक होइन । जुनसुकै व्यक्ति पनि आफ्नो प्रिय वस्तु हराउँदा, गुम्दा वा विछोड हुँदा विह्वल हुन्छ, रुन्छ, कराउँछ र सामान्य अवस्थाबाट असामान्य अवस्थामा रहन्छ ।^{१००} लड्गडाले माग्दै हिँड्ने क्रममा कोइला बोक्ने कुल्ली र भलादमी मान्छेको चारित्रिक गुण र दोषहरूको तुलना गरिएको छ । उपन्यासकार लेख्छन् । 'हुनलाई त ऊ पनि मान्छे, ऊ पनि मान्छे तर आफू भलादमी हुँ भन्ने सम्झी ऊ मानवताको तहबाट धेरै तल गिरेको थियो' ।^{१०१} यसबाट ठूलाबडाले माग्नेलाई कस्तो व्यवहार गर्छन् र माग्ने कुल्लीले कस्तो व्यवहार गर्छन भन्ने प्रस्ट हुन्छ । भलादमी पशुभन्दा अधम रहेको छ । उसले माग्ने लड्गडालाई केही दिन सकेको छैन तर काम गरेर खाने कुल्लीले एक दुई रूपियाँ दिएको छ । यसरी उपन्यासमा सामाजिक प्रक्रिया, मान्यता र आडम्बर माथि व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । 'कुकुर हराएपछि कुकुरको खोजिमा हिँडेको लड्गडालाई भन्डै मोटरले किच्दा एउटा भलादमीले छेउ लागेर हिँड्ने सल्लाह दिन्छ । लड्गडालाई छेउ लागेर हिँडनुपर्छ भनेर गाली गर्नु र अरूलाई अनुशासनको पाठ पढाउने सोही व्यक्तिले एक रेष्टुराँमा बसेर निकै बेरपछि सिग्रेट च्याप्दै दुई ठिठीसँग निस्कँदा लड्गडालाई सायद सिनेमा खेल्ने चरित्रहीन, नैतिकहीन व्यक्तिहरू यिनै होलान भैं लागि अचम्मसँग हेर्नुले दुई खुट्टा टेकेर हिँड्दैमा मानव

^{९७} ऐजन, पृ. २९० ।

^{९८} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ३९-४० ।

^{९९} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २९० ।

^{१००} ऐजन, पृ. २९१ ।

^{१०१} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ४८ ।

भन्न नसकिने र मानव बन्न अरूलाई अर्ति उपदेश दिन स्वयम्ले नैतिकताको पाठ पढ्नु पर्छ भनी उपेक्षित लड्गडाले उल्टै त्यस व्यक्तिलाई जवाफ दिए भैं प्रतित हुन्छ' ।^{१०२} दुनियाँले मनोरञ्जनका लागि पैसाको खोलो बगाउँछ, यद्यपि सहयोग कसैलाई गर्न सक्दैन । यहाँ उपन्यासकार लेख्छन्- 'दुनियाँले आफ्नो ऐश्वर्य मनोरञ्जनका निमित्त कति धन कति परिश्रम व्यय गर्दा रहेछन् । एउटा काल्पनिक छायाको पछि पछि लागेर दुनियाँ नै आज कसरी बौलाहा भएर हिंडदा रहेछन् । लड्गडाले विचार गर्‍यो आज आफू रहेको त्यही दुनियाँमा त्यही मानव संसारमा आफू चाहिँ एउटा हतभागी प्राणी भएर बाँचिरहेको छ । धनी र दरिद्रको बीचमा कति भिन्नता रहेछ । त्यो आज लड्गडाले बुभ्यो' ।^{१०३}

असमान सामाजिक संरचनाको असमान आर्थिक व्यवस्था एवम् वितरणप्रति लक्षित लड्गडाको विचार रहेको छ । काल्पनिक संसारको पछि लागेर आफ्नो ऐश्वर्य वैभव गुमाउन पछि नपर्ने मानव समाजका उच्च वर्गीय मान्छेहरू वास्तविक संसारको एउटा प्राणीलाई संरक्षण दिन भने सक्दैन । लड्गडाको पीडित आत्माले भनिरहेको थियो । 'आज एउटा मार्गे खोरन्डो भएर पृथ्वीमा घसी घसी बाँचिरहेको छ । ईश्वर, गरिब, अन्धा, लुला, लड्गडा, खोरन्डाका निमित्त किन संसार बनायो? उनीहरूलाई यो संसारमा किन बाँच्न दियो ? उनीहरूलाई किन यसरी यन्त्रणा भोग्न दिइरहेछौ?'^{१०४} यसरी उपन्यासकारले समाजदेखि उपेक्षित भएको लड्गडाको कारुणिक भाव प्रस्तुत गरेर सभ्य भनाउँदो समाज माथि व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले लड्गडाको अवस्था अत्यन्त नाजुक देखाउँदै पानी र आँधीमा ओत नपाएको र जाडो बढ्दै गई मुटु काम्न थालेको एकजना मान्छेको घरमा ओत बस्न जाँदा सिँढीबाट खसालेर बेहोस भएको कारुणिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । विजय बलिया बाङ्गा ठूलो परिणामकै हुने भए पनि लेखकको भुकाव समाजका गरिब निमुखा र असक्तहरूप्रति रहेको पाइन्छ ।

'मान्छेबाट तिरस्कृत भई नालीमा फालिएको लड्गडा माथि उज्यालो भए पछि सुरक्षा नगरेर सोधपुछ गरेर मात्र लड्गडा समक्ष गएको देखा समाजबाट उपेक्षित भएर बस्नुपर्ने अवस्था कसैलाई पनि आइनपरोस भन्ने करुण भावनालाई देखाइएको छ' ।^{१०५} मुक पशुले

^{१०२} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २९३ ।

^{१०३} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ५४ ।

^{१०४} ऐजन, पृ. ५५ ।

^{१०५} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २९६ ।

आफ्नो आत्मीय साथीको खोज गरेको दृश्य यथार्थ कारुणिक र मार्मिक रहेको छ । यसरी लङ्गडाको साथी उपन्यासको कथानक समाजबाट सुरु भएर अन्त्य भएको छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको कथानकमा रहेको सामाजिकतालाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

१. दार्जिलिङको समाजमा रहेको चोक बजार, छिँडी गड्डीखानको वर्णन गरिएको छ ।
२. लङ्गडालाई स्कुले केटाकेटीहरूले भुइँभालु भन्दै जिस्क्याउनुबाट समाजमा अपाङ्ग र असहाय व्यक्तिलाई गर्ने व्यवहार देखिन्छ ।
३. निम्न र निम्नमध्यम आर्थिक अवस्था भएका दार्जिलिङवासीहरूका लागि स-साना होटल र मिठाइ पसलहरूमा तयारी अवस्थामा रहेका मासु, भात, सेल, रोटी, पुरी तरकारी, जलेबी, निम्की, पेडा, सन्देश, हलुवा र रसगोला आदिको चित्रणमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
४. सामाजिक संस्कारको दोषको रूपमा धनी र गरिब बीच ल्याएको विभाजनबाट गरिब वर्ग उपेक्षित बन्न परेको अवस्थालाई लङ्गडा र उनको साथी कुकुर मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।
५. लङ्गडाको वासस्थानको चित्रणबाट समाजमा दुःखी , गरिब र अपाङ्गहरूको कष्टपूर्ण जीवनलाई देख्न सकिन्छ ।
६. महाकाल बाबाको दर्शन गर्न जाने र फर्कने तथा लङ्गडा धीरधामतर्फ तीर्थयात्रामा गएको कल्पनाले सामाजिकतामा धार्मिक, आस्था हिन्दू धर्मपट्टि ढल्किएको देख्न सकिन्छ ।
७. लङ्गडाले अन्धविश्वासलाई आत्मासात गर्नु, आफू लङ्गडो हुनुमा पूर्वजन्मको पाप ठान्नु र भगवान्प्रति आस्था राख्नुमा पनि सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
८. लङ्गडो पूर्वी नेपालबाट दार्जिलिङ गएबाट काम र मामको लागि नेपालीहरू विदेशिनुपर्ने बाध्यतामा नेपाली समाजको यथार्थ देख्न सकिन्छ ।
९. लङ्गडाले देखेको सपनाबाट पूरा हुन नसकेका चाहना सपनामा पूरा हुने र अशुभ हुन सक्ने भविष्य सङ्केतमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।

१०. कोइला बोक्ने कुल्लीले लङ्गडालाई दुईचार पैसा दिएको र एक भलाद्मीले तर्केर हिँडेको देख्दा ठूलाबडा र कुल्लीको व्यवहारमा सामाजिकताको अवस्था देख्न सकिन्छ ।
११. लङ्गडा माग्दै हिँड्ने क्रममा भन्डै मोटरले किच्च लाग्दा, भलाद्मीले छेउ लागेर हिँड्ने सल्लाह दिँदा हाम्रो समाजमा सभ्य व्यक्तिले अपाङ्गलाई गर्ने व्यवहार प्रस्ट देखिन्छ ।
१२. लङ्गडालाई छेउ लागेर हिँड्नुपर्छ भन्ने व्यक्तिले रेष्टुराँमा पसेर सिग्रेट च्याप्दै दुई ठिटीसँग निस्कदा लङ्गडालाई सिनेमामा खेल्ने चरित्रहीन व्यक्तिहरू यिनै होलान् भन्ने लाग्नुबाट सामाजिक विकृति, विसङ्गतिका साथै समाजमा घट्ने वास्तविक घटनालाई देख्न सकिन्छ ।
१३. लङ्गडाले देखेको दुःस्वप्न र उसको यथार्थमा अन्धविश्वास र सपनामा विश्वास गर्ने नेपाली समाजलाई देख्न सकिन्छ ।
१४. लङ्गडाको आत्मीय साथी कुकुर हुनुबाट मानव समाजमा हुने मानव र पशु प्रेममा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
१५. लङ्गडाले अङ्ग्रेजी वेशभूषा, भित्तामा टाँसिएका अशिलल सिनेमाका पोष्टरहरू देख्नुबाट समाजमा विकृति र विसङ्गति भित्रिएको देखिन्छ ।
१६. समाजका उच्च वर्गीय मानिसहरूले निम्नवर्गका मानिसहरूलाई गर्ने दुःख र असहाय व्यक्तिहरूलाई हेला गर्ने समाजमा भएका यथार्थ घटना हुन् ।
१७. साहु महाजन मानिने व्यक्तिबाट गलहत्याइएका र नालीमा फालिएको लङ्गडामाथि सूर्यको प्रकाश परेपछि मात्र मान्छेको आँखा लाग्नु र पुलिसले पनि सुरक्षा दिनुको सट्टा पुस्तक पसलमा गएर सोधेर मात्र लङ्गडा समक्ष गएको देख्दा समाजका भलाद्मी, पुलिस जस्ता व्यक्तिहरूको व्यवहार देखिन्छ ।
१८. मानव र मानवेतर प्राणीका बीच रहेको प्रेमबाट सभ्य शिक्षित मानव समाजप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।
- यसप्रकार कथानक सामाजिक पृष्ठभूमि आधारित रहेको छ ।

४.३ सहभागितामा सामाजिकता

‘कृतिमा प्रयुक्त व्यक्ति, पात्र, वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ । सहभागी कथानकमा आवद्ध हुन्छन् र तिनैले कथानकलाई गतिशील तुल्याउँछन्’ ।^{१०६} ‘सहभागी वा पात्रहरू मानवका अतिरिक्त अमानव, जनावर, तथा निर्जीव वस्तुहरू पनि हुन सक्छन् । यस्ता गैरमानव वा मानवेतर वस्तुलाई लेखकले मानवीय व्यक्तित्वमा आरोपित गरी प्रस्तुत गर्दछ’ ।^{१०७} ‘उपन्यासमा चरित्र वा पात्रका रूपमा देखिने व्यक्तिहरूलाई सहभागी र तिनलाई देखाउने ढङ्ग वा तरिकालाई चरित्रचित्रण भनिन्छ’ ।^{१०८}

‘कृतिमा पुरुष, स्त्री, प्रमुख, सहायक, गौण, अनुकूल, प्रतिकूल, गतिशील, स्थिर, वर्गीय, व्यक्तिगत, नेपथ्य, मञ्च, बद्ध, मुक्त आदि अनेक प्रकारका सहभागीको सहभागिता रहन्छ । कृतिको प्रमुख सहभागी वा नायकमा घटित घटनावलीबाट गतिशील भई उसकै चरित्र र भूमिकाद्वारा निर्धारित हुन्छ’ ।^{१०९} ‘यसरी सहभागीहरू लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, जीवचेतना, आसन्नता, आवद्धता आदि आधारमा स्त्री, पुरुष, सहायक, गौण आदि अनेक प्रकारका हुन्छन्’ ।^{११०}

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा अत्यन्तै न्यून सहभागीको प्रयोग गरिएको छ । मूलतः उपन्यासकारले एउटा लङ्गडो मानवीय सहभागी र अर्को मानवेतर सहभागी कुकुरको केन्द्रीयतामा औपन्यासिक घटनाक्रमलाई अगाडि बढाएका छन् । उपेक्षित माग्नेको जीवन व्यथा भएको **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा समाजलाई लङ्गडाप्रति चासो छैन । पीडित र मानव जगत्बाट फालिएको पात्रलाई उपन्यासकारले टिप्ने काम गरेका छन् । उपन्यासकारले लङ्गडाको माध्यमबाट कुकुरको सहयोगात्मक पक्षको उद्घाटन गरेका छन् । यहाँ उपेक्षित व्यक्तिको चरित्राङ्कन गर्दै वर्तमान सामाजिक आर्थिक विषमताप्रति प्रश्न चिह्न लगाइएको छ ।

१०६. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ४४- ४५ ।

१०७. ऐजन ।

१०८. ऐजन, पृ. ४८ ।

१०९. ऐजन, पृ. ४५ ।

११०. ऐजन, पृ. ४७ ।

१. लङ्गडा

नेपालको पूर्वी पहाडी क्षेत्रबाट हातमुख जोर्ने समस्यासँगै दार्जिलिङ प्रवासिएको गरिब ठिटो एउटा घरमा गोठालो बस्न पुगेको इतिहास बताउने लङ्गडा पात्र उपन्यासको नायक हो । दार्जिलिङको समाजमा दिनभर घिसी घिसी मागी खाने निमुखो पात्र हो । उसले त्यहाँको समाजबाट सहारा पाउनुको सट्टा अवहेलना घृणा तिरस्कार नै हात पारेको छ । भलादमीहरूको तिरस्कार केटाकेटीहरूको भुइँभालु भनेर जिस्क्याउने अमानवीय व्यवहारबाट आघात बनेको लङ्गडाको एक मात्र साथी कुरुर रहेको छ । यहाँ समाजमै रहेर समाजहीन जीवन व्यतित गर्ने लङ्गडालाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । लङ्गडा आडम्बरी समाजको प्रमुख व्यङ्ग्यको रूपमा उभिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त लङ्गडाको अवस्था देखेर सूर्यविक्रम ज्ञवाली भन्छन् । 'अङ्गभङ्ग भएको हातखुट्टा टेकेर हिँड्नुपर्ने अर्काले खाएर फ्याँकेको जुठोमा सन्तोष गर्ने, बाटाबाटैमा जहाँ पायो त्यहीँ लडेर जीवन व्यतित गर्ने त्यो लङ्गडा मान्छे जस्तो भएको हुनाले त्यसलाई मान्छे भनिएको हो । अरू थोक भन्न हुने भए निर्धक्क त्यसलाई अर्कै थोक भन्थे'^{१११}

लङ्गडा सामाजिक, शारीरिक र भौतिक रूपमा दीनहीन बन्न पुगेको र समाजका व्यक्तिहरूले जतिसुकै अमानवीय व्यवहार गरे पनि त्यसको प्रतिवाद गर्न नसक्ने अति कमजोर देखिन्छ । उपन्यासकार लङ्गडाका बारेमा वर्णन गर्छन् । 'सारा संसारले उसलाई अवहेलना गरेर पनि निर्दयतापूर्वक अमानुषिक व्यवहार गरे पनि ऊ मूक भएर नै सहन गरिरहन्थ्यो । सधैं भगवानलाई सम्झन्थ्यो र न्याय र अन्यायको विषयमा विचार गरिरहन्थ्यो ।'^{११२}मान्छेहरूको आत्मीयता नपाएको लङ्गडाको हृदयमा प्रेम र मानवताको अपार गहिराइ छ भन्ने कुराको प्रमाण उसले कुरुरलाई आफूसँग राखेर हिँडदा, बस्दा, सुत्दा सधैं सँगै रहन थालेको मानिस र पशुबीचको मित्रभाव विकसित भएको र कुरुरले पनि लङ्गडालाई साथ दिएबाट प्रस्ट हुन्छ । मानिसलाई माया गर्ने कोही नभएपछि त्यो अपहेलित मानिसले कसैबाट माया पाउन र माया गर्न पशुपन्छी भए पनि पालेको हुन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडाले मानव समाजबाट माया र दया नपाएपछि पछ्याउँदै आएको कुरुरलाई माया गर्न थाल्छ । एकदिन त्यही कुरुर पनि हराउँदा उसको हृदयमा ठूलो आघात पुग्छ र उसको मन क्षत विक्षत हुन पुग्दा उसलाई यस संसारदेखि छिटो भन्दा छिटो विदा हुन मन लाग्छ ।

^{१११} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **लङ्गडाको साथी**, दसौँ सं(काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६७), भूमिका ।

^{११२} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ.१३ ।

लङ्गडाको पीडित आत्माले भन्दछ । 'मेरा यी दुवै खुट्टा काम नलाग्ने छन् । मसित आफ्नो पेट पाल्ने धन पनि छैन ...म मानिसको घुइँचो भित्र रहेर पनि समाजहीन भएर आज कसरी एकलो जीवन बिताइरहेको छु । मेरो एउटा साथी थियो ऊ पनि अहिले छैन । अब म केका निम्ति बाचूँ ? कसका निम्ति जीऊँ ? अहिले समाज र पृथ्वीको भार भइरहेछु , मैले जन्म लिएर संसारमा जो देखेँ त्यति नै मेरा निम्ति पर्याप्त छ । अब अर्को जुनीमा फेरी मार्ने भएर नजन्मूँ । म जस्ता मार्नेको निम्ति यो संसार होइन रहेछ । म अहिले संसारको भारले मानव अत्याचारले कसरी थिचिएको छु ... अब यो संसारदेखि जति चाँडो विदा लिन सकुँला उति मेरा निम्ति राम्रो छ ... जीवनको यो ठूलो यातना र कष्टबाट सधैँका निम्ति मुक्त हुन सक्नेछु' ।^{११३}

ठूला-ठूला महल, विल्डिड र अट्टालिकामा बस्ने र आफूलाई सुरक्षित ठान्ने मानिसहरूका विरुद्ध लङ्गडा सडकमा भौँतारिइ हिँडने पात्रको रूपमा चित्रित छ । लङ्गडाले बाँच्नका लागि गरेको सङ्घर्ष हाम्रो समाजलाई राम्रो लाग्दैन । मैला गन्हाउने फाटेको कपडा र सहयात्री कुकुर भन्दा बाहेक उसको समाजमा कोही पनि छैन । लङ्गडालाई सहयोग गर्ने सहयोगी पात्रका रूपमा बङ्गाली युवती, कोइला पसलमा काम गर्ने कुल्ली, बूढो ड्राइभर जस्ता सहभागीहरू रहेका छन् । दिनभर पसलका अगाडी बस्दा केही रोटी र भात खुवाउने सहभागीहरू पनि प्रस्तुत भएका छन् । लङ्गडा अङ्ग्रेजी सभ्यता र संस्कृति सिकेका नेपालीहरूबाट पनि उपेक्षित रहेको छ । उपन्यासमा लेखिएको छ । 'टाउन हलको फाटकको सम्मुख आइपुग्दा माथिबाट एउटा मोटर आयो र फाटककै अघिल्लि र थामियो । भित्रबाट एकजना मानिस निस्क्यो । मानिस पुड्को थियो, तर पोसाक भने अङ्ग्रेजकै जस्तो थियो । मोटरबाट एक जना स्वास्नीमान्छे पनि निस्कन लागेकी थिई । त्यसले आँखामा गगल्स लाएकी थिई । त्यसका ओठमा रातै लिपिएको लिपिष्टिक टाढैबाट छर्लङ्ग देखिन्थ्यो । लङ्गडा हेरिरहेको थियो । ती दुवै नेपाली रहेछन ।'^{११४}

लङ्गडा आफू वसेको र बाँचेको समाजबाट धेरै मानिसहरूसँग डराएर बाच्नु परेको तीतो यथार्थ छ । समाजले अपाङ्ग लङ्गडालाई न्याय गर्न सकेको छैन । आफ्नो सुकेको शरीरमा थोत्रा कपडा लगाएर लङ्गडाले मागी मागी जम्मा गरेको धन पनि हाम्रो समाजका सदस्यहरूले चोरेर लगेका हुन्छन् । मुसलधारे वर्षा र हावाहुरीको चिसोबाट बच्न ओत लाग्न जाँदा एक व्यक्तिले सिंढीबाट खसाल्दा गाडिन पुग्छ र लङ्गडाको मृत्यु हुन्छ । लङ्गडा सभ्य समाजले तिरस्कार गरेको असाहाय सत्चरित्र हो । आफ्नो अपाङ्गलाई खिसी गर्ने सभ्य समाजको व्यङ्ग्यका रूपमा लङ्गडाले प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

^{११३} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ.५५ ।

^{११४} ऐजन, पृ.५२ ।

२. कुकुर

कुकुर मानवेतर सहभागीका रूपमा आएको छ । काले कुकुरमा दया मित्रता जस्ता असल गुणहरू विद्यमान रहेका छन् । मानव समाजबाट तिरस्कृत लड्गडालाई कुकुरले साथ दिएको छ । कुकुर घरपालुवा जनावर हुनाले मानवको सामिप्यता चाहनु स्वभाविकै हो । सडकको भुसिया कुकुर सबैको अवहेलनाको पात्र बन्दछ र असहाय मान्छे पनि अवहेलनाको पात्र बन्दछ । यहाँ लड्गडा कुकुर दुवै सभ्य समाजद्वारा तिरस्कृत एकै वर्गका सहभागीका रूपमा रहेका छन् । मान्छेले मान्छेको दुःख नबुझे पनि जनावर भइकन कुकुरले लड्गडाको वेदना र मर्मलाई राम्ररी बुझेको छ । लड्गडाका दुःख सुखमा साथ दिने, प्रत्येक क्रियाकलापमा सहभागी बन्ने मान्छे साथीका रूपमा कुकुर आएको छ ।

पशु पात्र रहेको हुँदा सक्रिय रूपमा सहयोग गर्न नसके पनि लड्गडालाई एकलै हुनबाट बचाएको छ । लड्गडासँगै खाने, भुपडीमा वर्षाको पानी तथा हिउँदे चिसोमा गुडुल्किएर सुत्दा पनि आफ्नो मन मिल्ने साथी पाउँदा सन्तुष्ट भएको हुन्छ । लड्गडाले हात पसाउँदै हिँडेको बेला गल्ली गल्ली माग्दै हिँडेको बखत पनि पछि पछि लुखुर लुखुर हिँडेर साथ दिने लड्गडाको सुखमा रमाउने र दुःखमा निरास हुने काले कुकुर साँच्चै लड्गडाको जीवनसाथी बनेको छ । लड्गडा भोक भोकै पल्टिरहँदा उसको आत्माले जुठो नालीमा गएर केही ल्याइदिउँ जस्तो लाग्छ । नालीमा खानेकुर खोज्दा लड्गडाले गाली गरेपछि टुलुटुलु मुखमा हेरी अव्यक्त भावमा भन्छ । 'तिमी त मान्छे भयौ साथी म कुकुर भएँ । मैले नालीमा मुख गाडेर खानेकुरा खाए पनि तिमी त त्यसो गर्न सक्दैनौ । हामी दुवैको संसारमा एउटै स्तर भए पनि तिमी मान्छे नै भयौ अनि म त कुकुर ठहरिएँ ।'^{११५} यसरी आजको मानव समाजमा देखापरेको स्वार्थीपना, दुःखी गरिब, असक्तहरूको कारुणिक अवस्था, धनीवर्गको वेवास्ता, मानिसले मानिसलाई अफठयारो परेको बखतमा सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने भावनाप्रति कुठाराघात तथा मानवीय व्यवहारप्रति कुकुरले गरेको घृणा स्पष्ट देखिन्छ । लड्गडाले मागेर जम्मा गरेको पैसाले आफू खाँदै कुकुरलाई पनि टन्न खुवाउँदा कुकुर खुसी हुन्थ्यो । एक दिन कुकुर हरायो र लड्गडा एक मात्र साथी कुकुरको विछोडले चिन्तित हुन थाल्यो । उसले अनेक दुःख कष्ट पायो । उसको आफ्नो भन्ने कोही भएन । कुकुरसँगको विछोडले र सभ्य समाजले दिएको यातनासँगै लड्गडा जीवनको अन्तिम अवस्थामा पुग्यो । आत्मीय मित्रको खोजीमा भौँतारिदै जाँदा हावाहुरी तथा पानीको प्राकृतिक प्रकोपबाट बँचन ओत बस्न जाने क्रममा

^{११५} ऐजन , पृ. २६ ।

गलहत्याइएको लड्गडाले धेरै मानिसका बीचमा पनि कुरुरलाई नै खोज्दै कुरुरलाई अँगालेर मर्न पुग्छ । कुरुर धेरै दिनसम्म आफ्नो साथी लड्गडासँग बिछोडले गल्लीमा घुमिरहन्छ । स्थिर भएर बस्न सक्दैन । साथीको चिन्तामा डुबेर कुरुरको पनि मृत्यु हुन्छ र दस महिना पछि कुरुर लड्गडाको अस्थिपञ्जर जोडिएको पाइन्छ । उपन्यासकार लेख्छन् 'हाइस्कूलदेखि धेरै तल मुर्दा पोल्ने ठाउँमा एक दिन मुर्दाहट्टी रुड्ने मान्छेले एउटा कुरुर र एउटा मान्छेको हाड एकै ठाउँमा गाँसिएको पायो । वर्षाको पानी र बालुवाले केही छोपेको एउटा मान्छे र अर्को पशुको अस्थिपञ्जर त्यसरी जोरिएर त्यसले त्यो पृथ्वीको तहभन्दा पनि माथि पशु र मान्छेको आत्मीयताको परिचय दिइरहेथ्यो' ।^{११६} मानिसलाई त वास्ता नगर्ने मानवीय समाजले एउटा कुरुरमा समेत यस्ता गुणहरू विद्यमान हुँदा रहेछन् भनेर गम्भीर चिन्तन गर्नुपर्ने बेला आएको छ र पशुबाट नै भए पनि यस्ता गुणहरू आजको सभ्य मानव समाजले सिक्नु पर्ने तथ्यलाई नकार्न सकिँदैन ।^{११७} लड्गडाको मृत्यु हुन लाग्दा काले कुरुर आफ्नो साथीको अन्तिम दर्शन गर्न पुग्छ र कुरुरलाई अँगालेर लड्गडा मर्छ । यसमा उपन्यासकार लेख्छन् । 'एकजना मान्छेले टाउको उठाएर हेर्न खोज्यो तर उसका दुवै आँखा सधैंका निमित्त चिम्म भइसकेका रहेछन् । उसले कुरुरलाई अँगालो हालेको हात पनि खुकुलो हुँदै गयो । उसको साथी कुरुरले भने धेरै बेरसम्म छोड्दै छोडेन' ।^{११८} 'यसरी परम्परा अनुसार कुरुरमा हुनुपर्ने गुणमध्ये स्वामीभक्तपना, इमानदारी र बफादारी मानिँदै आएको छ । यी तीनै गुणबाट कुरुर च्युत हुन पुगेको देखिँदैन' ।^{११९}

लड्गडा र कुरुर बाहेक कथानकलाई परिपुष्टता दिने गौण सहभागीका रूपमा बदमास स्कुले केटाहरू, लड्गडाले मागेको बेलामा उसको दुःखमा कुनै साथ नदिएर आ-आफ्नो स्वार्थमा रमाउने समाजका अन्य मानिसहरू, सुटबुट लगाएर हिँड्ने भलाद्मी, कोइला पसलेहरू, प्रतिकूल सहभागीका रूपमा रहेका छन् । अन्य गौण सहभागीहरूमा कोइला बोक्ने कुल्ली, बूढो ड्राइभर, धीरधाम पूजा गर्ने यात्रीहरू, माग्नेहरू, हाट भर्ने मानिसहरू आदि सहभागीहरूले समाजका विभिन्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

^{११६} ऐजन, पृ. ६९

^{११७} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३१२ ।

^{११८} लैनसिंह बाड्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ६६ ।

^{११९} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३१२ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको सहभागितामा सामाजिकता यसप्रकार देख्न सकिन्छ :

१. मान्छेहरूको माया ममता नपाएको लङ्गडामा प्रेम र मानवता प्राप्त गर्न सकिन्छ । लङ्गडाले कुकुरलाई साथी बनाउनुबाट मानिस र पशुबीचको मित्रभाव देख्न सकिन्छ ।
२. मानिसलाई माया गर्ने कोही नभएपछि पशुपंक्षी भए पनि पालेको हुन्छ । लङ्गडाले कुकुर संगसंगै खाने, सुत्ने , हिँड्ने डुल्ने गर्नुमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
३. लङ्गडाले बाँच्नका लागि गरेको सङ्घर्ष हाम्रो समाजलाई राम्रो नलाग्नु, सहयात्री कुकुर बाहेक कोही हुन नसक्नु, समाजमा देख्न सकिने घटना नै हुन् ।
४. लङ्गडाले मागी मागी जम्मा पारेको धन पनि हाम्रो समाजका मान्छेहरूले चोरेर लानुबाट पनि सामाजिक अवस्था प्रस्ट देख्न सकिन्छ ।
५. मुसलधारे पानी र हावा-हुरीबाट ज्यान जोगाउन लाग्दा साहु महाजनले सिँढीबाट खसालेर लङ्गडाको मृत्यु हुन्छ । यसरी लङ्गडा समाजले तिरस्कृत गरेको असहाय सामाजिक सहभागीको रूपमा देख्न सकिन्छ ।
६. अपाङ्गलाई खिसी गर्ने सभ्य समाजको व्यङ्ग्यको रूपमा लङ्गडा प्रस्तुत भएको छ ।
७. समाजबाट उपेक्षित लङ्गडाको साथी कुकुर रहेको छ । लङ्गडा आफू अशक्त भएर पनि अर्को प्राणीमाथि दया गर्न सकेको छ । समाजमा सभ्य व्यक्तिहरूको दृष्टि अपाङ्ग र अशक्त माथि पुग्न नसकेको स्पष्ट देखिन्छ ।
८. पशुपात्र कुकुरमा हुनुपर्ने गुण स्वामीभक्त, इमान्दारी र बफादारी रहेको छ । मानिसलाई वास्ता नगर्ने मानव समाजले कुकुरमा, समेत यस्ता गुण हुन्छन् भन्ने चिन्तन आजका मानव समाजले गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
९. लङ्गडालाई एकलै हुनुबाट बचाएर जीवन साथी कुकुर बनेबाट मानव समाजमा देखापरेको स्वार्थीपना, दुःखी गरिब, अशक्तहरूको अवस्था, धनीवर्गको वेवास्ता तथा मानवीय व्यवहारप्रति कुकुरले गरेको घृणा स्पष्ट देखिन्छ ।

१०. कुकुर हराएपछि लड्गडाले आफ्नो साथीलाई खोज्दै हिँड्ने क्रममा हावाहुरी र पानीबाट बच्न लाग्दा गलहत्याइएको र धेरै मानिसका बीचमा पनि कुकुरलाई अँगालेर मर्नुबाट मानव समाजमा पशु र मानिसका मित्रतालाई देख्न सकिन्छ ।
११. समाजका निम्नवर्गीय मानिसहरू कोइला बोक्ने कुली केटो, मातेको ड्राइभर, बड्गाली युवती लड्गडालाई सहयोग गर्ने सत्चरित्र हुन् जुन सामाजिक सहभागीका रूपमा रहेका छन् ।
१२. संस्कार, संस्कृति विहीन युवायुवतीहरूको चित्रण रेष्टुराँमा पसेको एक ठिटो र दुई ठिटीबाट गरिएको छ । जसमा नेपाली ठिटोको पोसाक अङ्ग्रेजीको जस्तो भएको र मुखमा सिग्रेटको ठूटो च्यापेको प्रसङ्ग समाजमा रहेर संस्कार संस्कृतिविहीन भएका सहभागीहरूको चित्रण गरिएको छ ।
१३. समाजमा दिनरात सिनेमा र रेष्टुराँमा गएर जीवनलाई पैसाको आनन्दसँग साट्ने उच्च वर्गीय पात्रहरू, दूधवाला र किरानी साहु जस्ता मध्यम वर्गीय सहभागी हुन् । जो अपाङ्गलाई सहयोग गर्दैनन् । उपन्यासमा वर्णित युवती, कोइला पसलमा काम गर्ने कुली तथा मातेका ड्राइभर जस्ता सहभागीहरूमा सहयोग गर्ने भावना रहेको छ । यसप्रकार उच्चवर्गीय सहभागी, मध्यमवर्गीय सहभागी र निम्नवर्गीय सहभागीमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।

यसरी मुख्य सहभागीका रूपमा अपाङ्ग लड्गडा र कुकुर आएका छन् । मानव र पशुको प्रेममा पनि सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।

४.४ परिवेशमा सामाजिकता

‘कृतिमा प्रयुक्त सहभागीहरूले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने तथा घटनाहरू घटित हुने ठाउँ समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । उपन्यासमा सहभागीहरूले कार्य गर्ने र घटना घटित हुने ठाउँ, समय तथा वातावरण नै परिवेश हो’^{१२०} उपन्यास मानवकै विभिन्न घटना र क्रियाकलापको अध्ययन भएकाले यसैको पृष्ठभूमिमा रहेको समाज पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यास समाजमै रहेको मानिसहरूको गतिविधिको कलात्मक र प्रभावात्मक प्रस्तुति हो । समाजको निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै

^{१२०} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ४९ ।

वातावरण हो ।^{१२१} सामान्यतया घटनास्थल, ऐतिहासिक समय र सामाजिक वातावरण जनाउने परिवेशले घटना घटित हुने वा कार्यव्यापार गर्ने समय र स्थानका अतिरिक्त घटना र सहभागी क्रियाशील रहने दृश्य एवम् परिस्थिति तथा समग्र पर्यावरण (रहनसहन, चालचलन, रीतिथिति, व्यवहार, जीवन, प्राकृतिक पृष्ठभूमि वातावरण आदि) लाई बुझाउँछ । समस्त पर्यावरण समाविष्ट परिवेश अन्तर्गत स्थानीय रङ्ग वा आञ्चलिकता पनि समाहित हुन्छ । परिवेश बाह्य र आन्तरिक दुवै हुनसक्छ । बाह्य परिवेशलाई भौतिक तथा आन्तरिक परिवेशलाई मानसिक परिवेश पनि भन्न सकिन्छ ।^{१२२} 'परिवेश भित्र वस्तु र सहभागीका अतिरिक्त विचारको पनि प्रस्तुति हुन्छ । सहभागीको मानसिकतामा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि विभिन्न कुराहरू पैदा गर्न सक्ने सन्दर्भहरू पनि परिवेश भित्र पर्दछन्' ।^{१२३} 'परिवेश बिना उपन्यासकारले कथानकलाई विश्वसनीयता, पात्रहरूलाई यथार्थता र ऐतिहासिकतालाई सङ्गति प्रदान गर्न सक्दैन' ।^{१२४}

लङ्गडाको साथी उपन्यासको केन्द्रीय परिवेशका रूपमा सम्पूर्ण दार्जिलिङ सहर आएको छ । लङ्गडाको जानकारी दिने क्रममा उपन्यासकार पूर्वी नेपालको सूक्ष्म जानकारी दिन्छन् भने अधिकांश दार्जिलिङ र स्वयम् लङ्गडाको वस्तुस्थिति चित्रणमै केन्द्रित रहन्छन् । दार्जिलिङ सहरका विभिन्न भागको यथातथ्य चित्रण गरिएको छ । दार्जिलिङका रेलवे, स्टेशन, सेनेटोरियम, मोटर स्टयान्ड, हावाघर, सिनेमा, स्कुल, होटल, रेस्टुराँ, महाकालबाबाको स्थान, गड्डीखान जस्ता स्थानहरूको चित्रण गरिएको छ ।

'यसको भौगोलिक दृष्टिकोणले नेपाल भारतको भूमि बन्न पुगे पनि जलवायु र भूधरातल एकै प्रकारको भएकाले पूर्वी नेपालबाट विदेशिने व्यक्तिहरू नजिकै रहेको मुगलान प्रवेश गर्थे । हावापानी र भूधरातलका दृष्टिले चिया खेती उपयुक्त देखेर अङ्ग्रेजहरूले नेपालीहरूलाई संलग्न गराइ आर्थिक समस्या टारिदिन्थे । यसैक्रममा पूर्वी पहाडी भेगबाट नेपालीहरू यसतर्फ आकृष्ट हुन्थे । लङ्गडो पनि भोजपुरबाट विदेशिएको जानकारी मिल्दछ तर दुर्भाग्यवश एक दिन रूख चढेर लङ्गडो बन्न पुगेको उपन्यासको प्रमुख पात्र उपन्यासमा अभिशप्त जीवन बिताउन बाध्य रहेको छ । यसरी ऐतिहासिक, भौगोलिक सामञ्जस्यको कारणले पनि उपन्यासकार बाङ्गदेले यस उपन्यासको कार्यथलो दार्जिलिङलाई बनाउनु स्वाभाविक देखिन्छ' ।^{१२५}

^{१२१} मोहन हिमांशु थापा, **साहित्य परिचय** पाँचौँ संस्करण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६), पृ.१२१ ।

^{१२२} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ.४९ ।

^{१२३} ऐजन ।

^{१२४} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ.११ ।

^{१२५} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ.३२३ ।

तत्कालीन नेपालीहरूको गरिबी तथा त्यसबाट पीडित मानिसहरूले प्रवासिनु पर्ने बाध्यता र प्रवासमा रहँदा भोल्नुपर्ने पीडादायक अवस्थाको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको परिवेश रहेको छ । समालोचक इन्द्रबहादुर राईले साँच्चै नै एउटा लड्गडो भएको र सन् १९४५ सम्म जीवित रहेको उल्लेख गरेका छन् । उपन्यासकार प्राकृतिक वातावरणको अधिकांश चित्रण गर्दछन् ।

प्राकृतिक वातावरणको उदाहरण:-

‘सूर्योदयका किरण हिमालयका अग्ला टाकुरामा पुग्दा सुनौला र गुलाफी किसिमको टलक रमाइलो गरी धेरै बेरसम्म खेलिरहेको थियो । तर जतिजति सूर्य मास्तिर आकाशमा उक्लँदै जान्थे । उतिउति त्यो टलक पनि फिका हुँदै हराउँदै त्यस ठाउँ चाँदीको जलपको रूपमा विस्तारविस्तार परिवर्तन हुँदै जान्थ्यो ।’^{१२६}

‘हत्तपत्त घामै नलाग्ने हुनाले त्यतापट्टि अहिलेसम्म पनि शून्यजस्तो नै थियो । त्यहाँ शीतको अभै ठूलो साम्राज्य थियो ।’

‘चोकबजारका पानका पसलहरू बिस्तार बिस्तार उघ्न लागेका थिए । चोकमन्तिर रक्सी बेच्ने गड्डीखानको एउटा साघुरो गल्लीबाट भने रक्सी र जाँडको तीव्र दुर्गन्ध लिएर विहानको हावा अभ्र बगिरहेको थियो ।’^{१२७}

लड्गडाको जीवन असहाय भएकाले उसको जिन्दगीलाई कारुणिक बनाउनका लागि बाङ्गदेलेले प्रकृतिको वीभत्स दृश्यलाई चित्रण गरेका छन् । लड्गडाले समाजको हन्डर त सहेकै थियो । यसका साथै उसलाई प्रकृतिको कठोर यातना सहनु परेको छ । हिउँदको समयमा लड्गडाको ओढ्ने ओछ्याउने केही नहुँदा जाडोले थुरथुर हुन्थ्यो । उसलाई रातभर निन्द्रा लाग्दैनथ्यो । त्यसबेला प्रकृतिको यस्तो वर्णन गरिएको छ । ‘रातभरि उ सुत्दैनथ्यो, टहटह जून लागिरहेको हुन्थ्यो । चारैतिर शून्य हुन्थ्यो । जुनेली रातमा प्रकृतिको रूप ज्यादै उदास हुन्थ्यो । चारैतिर शून्य रातमा रूख पातहरू पनि शीतमा नुहाइरहेका जस्ता देखिन्थे । शीतमा ल्याफल्याफती भिजेका रूखका पातहरू जूनको टकमा टल्कन्थे । ठूलाठूला घर, कोठी, स्कूल, होटल, पसल र बिल्डिङहरू पनि रातको चकमन्न वातावरणमा चुपचाप उभिइरहेका जस्ता देखिन्थे, मानौं उनीहरू पनि कसैको मृत्युमा शोकमग्न छन् ।’^{१२८}

^{१२६} लैनसिंह बाङ्गदेले, पूर्ववत्, पृ. १ ।

^{१२७} ऐजन, पृ. २ ।

^{१२८} ऐजन, पृ. २० ।

प्रकृतिको चित्रणका क्रममा उपन्यासकार बाङ्गदेल लेख्छन् । 'बौलाहा हुरी भने कहिले घरहरूतिर ठोक्किएर, कहिले बिजुलीको खाँवातिर ठोक्किएर हुहु गर्दै एउटा गम्भीर स्वरले बगिरहेथ्यो । कहिले बिजुलीको तार र टेलिफोनको तारहरूमा बतास ठोक्किएर सौँ सौँ गर्ने एक किसिमको कस्तो कस्तो मनै रुवाउने उदासीन तर धिमा आवाज आउँथ्यो । रातको निस्तब्धतामा केवल हुरीको बेगका साथ यस्तो उदासीन आवाज गरी प्रकृतिले पनि संसारको एउटा हतभागी मानवका निमित्त गम्भीर सहानुभूति प्रकट गरिरहेको थियो' ।^{१२९}

यसरी प्रकृतिको चित्रणद्वारा लङ्गडाको मनोदशाको चित्रण गरिएको छ । लङ्गडाको कुकुर हराएको बेला ओत बस्न जाँदाको कारुणिक अवस्था यस्तो छ । 'आकाशबाट मुसलधारे पानीले रुझाउँदै थियो । बिजुली बेलाबेलामा चम्कँदा अधिल्लिरको बिजुलीको अग्लो खाँबो वरपरका पसल घर र बिल्लिङ्गहरूका काला छायाँ मात्र देखिन्थे । यो महावृष्टिले तिनीहरूलाई छोपिसकेको थियो । पृथ्वी अब एकछिनमा जलमा भासिएला भनेजस्तो गरी घनघोर वर्षा भइरहेथ्यो' ।^{१३०} 'यसरी बाङ्गदेलले मानवीय जीवनका व्यतीत र प्रकृतिका अपरिवर्तित क्रियालाई समाजका आचरणसँग गाँसेर प्रस्तुत गर्ने काम सम्पन्न गरेका छन्' ।^{१३१} दार्जिलिङको प्रकृति चित्रण गर्ने क्रममा बाङ्गदेलले बिहानको कञ्चनजङ्घा हिमाल, दार्जिलिङ सहरको अग्लो धीरधाम मन्दिरमा सूर्योदयका समयमा देखिने मनोरम दृश्यको वर्णन गरेका छन् ।

'लङ्गडाको समयको आयतन एउटा कुकुरको सानिध्यसँग जुट्न सक्न मात्र देखिनाले २,४ वर्षको अवधिसम्म हुनसक्छ । वि.स.२००० साल पछिको भारतीय स्वतन्त्रताको आन्दोलनले थपेको स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वका आधिकारिक मूल्यले पनि मान्छेलाई उठाउन सकेको छैन' ।^{१३२} वि.स. २००८ तिरको नेपाली समाजको एउटा पक्षलाई आत्मसात् गर्दै त्यतिबेला नेपालीहरूको गरिबी तथा त्यसबाट पीडित मानिसहरूले आफ्नो घरबार छोडी प्रवासिनु परेको र प्रवासमा रहँदा भेल्लुपरेको दुःख पीडा आदिको उद्घाटन गर्नु बाङ्गदेलको औपन्यासिक परिवेश रहेको छ । सुगौली सन्धिपछि पीडाले विदेश बन्न पुगेको दार्जिलिङ नेपाल थियो र त्यहाँका बासिन्दा नेपाली नै थिए भन्ने ऐतिहासिक तथ्य पाइन्छ । ब्रिटिसको राज्यकालमा उनीहरूको मन जितेर आफूलाई निकै सभ्य र सुसंस्कृत बनाई शैक्षिक र स्वस्थ वातावरणको दृष्टिकोणले विकास गरेको देखिन्छ ।^{१३३}

^{१२९} ऐजन, पृ. ५९ ।

^{१३०} ऐजन, पृ. ६० ।

^{१३१} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १२४ ।

^{१३२} ऐजन, पृ. १२३ ।

^{१३३} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३२२ ।

उपर्युक्त आधारमा यस उपन्यासको परिवेश चित्रित भएको छ । लड्गडाको साथी उपन्यासमा प्रयुक्त सामाजिक वातावरण समान प्रकारको छैन । उच्च, निम्नमध्यम र निम्न तथा असाहय, अपाङ्ग माग्नेहरूको प्रयोगबाट समान सामाजिक संरचना हुन सकेको छैन । उपन्यासको प्रमुख पात्र अपाङ्ग एवम् अस्वस्थ सामाजिक न्यायबाट लड्गडा वञ्चित भएको छ । ऊ समाजका प्रत्येक पक्षबाट पीडित भएको छ । बाँच्नका लागि अथक प्रयास सङ्घर्ष गर्दागर्दै अन्यमा समाजको सभ्य व्यक्ति भनाउँदाबाट नै उसको मृत्यु हुन्छ । स्वयम् उपन्यासकारको मत यस्तो रहेको छ । 'यस्तै सम्भेर यो सानो उपन्यासमा आफूले दिनहुँ देखे गरेको समाजको एउटा यथार्थ चित्र दिन खोजेको हुँ । तर यसो गर्दाँमा मैले अहिले आफूलाई यथार्थवादी भन्न खोजें भने त वृथा गर्व गर्नु हो । यो त माग्ने र उसको साथीको स्केच मात्र हो । जो मैले क्यानभासमा भन्दा कागजका पत्रहरूमा लेख्दा अझ उत्तम ठहन्याएँ' ^{१३४} यसरी लड्गडा बाँचेको यथार्थपरक प्रस्तुति लड्गडाको साथी उपन्यासको समाज हो ।

लड्गडा बाँचेको समाज नमिल्दो प्रकारको रूपमा चित्रित छ । विभिन्न वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा प्रमुख पात्र चारैतिरबाट पीडित रहेको छ । समाजका शिक्षित वर्गलाई उपन्यासकार आह्वान गर्छन् । 'हामी, कवि, लेखक, दार्शनिक, कलाकार अथवा समालोचक भईकन जुंगा मुसारेर ताउ दिन खोजे पनि पृथ्वीको पराले भुप्रोमा त उही मानव आत्माका कैयन वास्तविक प्रतिबिम्बहरू सत्यको पर्दामा दिनहुँ घुमिरहेकै छन् । त्यो पराले भुप्रोतिर पनि हाम्रा आँखा पुगेनन् भने अनि के लेखक, के समालोचक ? भन्नु भने यथार्थवादी भएर लेख्न खोज्ने अथवा आलोचक भई आलोचन गर्नुको सिद्धान्त नै त्यहीँ शेष हुन्छ' ^{१३५}

लड्गडाको साथी उपन्यासमा दिनहुँ सहर जाने मानिसहरू, धीरधाम जाने यात्रुहरू, स्कुले विद्यार्थीहरू, किरानी दुधवालाहरू, मोटर स्टयाण्डमा यात्रु पखिरहेका ड्राइभरहरू, अङ्ग्रेजी भेषभूषा र सभ्यता सिकेका नेपाली ठिठाठिठीहरू, भलादमीहरू, कोइला बोक्ने कुल्लीहरू, महाकाल बाबाको थान जाने यात्रुसँग माग्ने भिखारीहरू आदिको वर्णनबाट दार्जिलिङ सहरको सामाजिक आर्थिक परिवेश भल्किएको छ । यसबाट समाजका मानिसहरूको चरित्र एवम् वर्गगत भिन्नता स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । यस सम्बन्धमा समालोचक हीरापणि शर्मा भन्छन् । 'समाजमा कतै आश्रय नपाई सहरका फुटपाथ गल्ली,

^{१३४} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. भूमिका ।

^{१३५} ऐजन ।

छिंडी र पाटी पौवाहरू कुरेर बस्ने र हुनेखानेसँग दुईचार पैसाको दयाको भीख मागी बाँच्ने भोका नाङ्गा दीन दुःखी तथा अपाङ्गहरू दयनीय जीवन प्रक्रियाको प्रतिनिधित्व गर्ने लङ्गडाको साथी पनि आर्थिक विषमताद्वारा अस्तव्यस्त र अव्यवस्थित समाजको कटु यथार्थ हो' ।^{१३६} लङ्गडा आफू बसेको समाजका धेरै मानिसहरूसँग डराएर बाँच्न विवश छ । समाज रक्षक, पुलिस, किराना, साहू सबैसँग डराएर बाँच्नु पर्ने तीतो यथार्थ लङ्गडासँग छ ।

आर्थिक वितरण समान प्रकारको नभएको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा कसैले सुखी जीवन बिताइरहेका छन् । यहाँ प्रस्तुत भएका सम्पन्न पात्रहरू ऐस आरामको जीवन बिताएर अग्ला अग्ला भवन एवं भव्य अट्टालिकाहरूमा बस्ने मानिसहरू हुन् । यी मानिसहरूले मोजमस्तीमा जीवन बिताउँदै जूवा खेल्ने, नसा पिउने, सिनेमा जाने, होटल जाने र पैसा उडाउने काम गरेका छन् । यसरी रेष्टुराँ, नाचगान र भौतिक सुख सुविधाहरू प्रयोग गर्न सम्पन्न वर्गका मानिसहरू हिंड्दा चल्दा मोटरमा हावा खादै हिंड्दछन् । यिनीहरूले लङ्गडालाई सहयोग गर्नुको सट्टा घृणा र तिरस्कार गर्छन् ।

निम्नमध्यम वर्गका दूधवाला, किराना, पसले साहु रहेका छन् । यिनीहरूले लङ्गडालाई पीडित गर्ने मात्र नभई मृत्युको मुखमा धकेल्न समेत लागि परेका छन् । उपन्यासमा यस्तो वर्णन गरिएको छ । 'सबैले लङ्गडालाई दिनहु देख्थे मानिसहरू सब आफ्नो आफ्नो चिन्ता र स्वार्थमा डुबेर हिँडिरहन्थे । उनीहरूलाई आफ्नो संसार बाहेक आफ्नो दुःख सुखको अरू चिन्ता अथवा वास्ता नै हुँदैनथ्यो । स्कूलका विद्यार्थीहरू, अड्डामा जाने किरानीहरू, बजारका पसलेहरू सबै लङ्गडालाई यता र उता घस्रिरहेको देख्दथे तर कसैलाई त्यस लङ्गडाको वास्तविक अवस्थाबारे विचार गर्ने अवकाश नै थिएन' ।^{१३७} 'आर्थिक अवस्था अत्यन्त न्यून भएका भारी बोक्ने कुल्ली काम गर्ने र गाडी चलाउने ड्राइभर हुन् । यिनीहरूमा धन नभए पनि भएको धन चित्त बुझाएर आफू पनि खाने र अर्कालाई पनि दिने मानवीय भावना रहेको छ । उपन्यासकार लेख्छन् । 'कोइला बोक्ने नाम्ले केटाले हातको नाम्लो काँधमा फाल्यो र लङ्गडाको अधिल्लिर आएर खस्रो सहानुभूतिको कण्ठमा भन्यो , ए दाइ ! लौ चिया खाजा किनेर खाऊ' ।^{१३८} 'दयनीय आर्थिक अवस्था भएका पात्रहरूमा नेपालबाट धन आर्जन गर्नका निम्ति प्रवासमा गएका र काम गर्दा गर्दै रूखबाट लडेर दुवै खुट्टा गुमाएका लङ्गडा

^{१३६} · हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४३ ।

^{१३७} · लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. २२, २३ ।

^{१३८} · ऐजन, पृ. ४९ ।

लगायत अन्य भिखारीहरू हुन् । मागेर खानुपर्ने बाध्यता भएका अशक्त अपाङ्ग लङ्गडाहरूले माया, स्नेह, सहानुभूति एवम् सहयोगको साटो समाजबाट तिरस्कार, घृणा प्राप्त गरेका छन् । केही निम्न आर्थिक अवस्था भएका व्यक्तिले सहयोग गरे पनि सम्पन्न व्यक्तिहरूले तिरस्कार गरेका छन् । यसरी दार्जिलिङको आर्थिक जीवन निकै कष्टप्रद देखिन्छ । किनभने कृषि योग्य जमिन ज्यादै कम भएको र औद्योगिक कलकारखाना पनि नभएको कारणले प्रायजसो मानिसको जीवन चियाको बोट र सानोतिनो जागिरको भरमा निर्वाह गर्नुपर्ने भएकाले आर्थिक रूपमा सम्पन्न व्यक्ति निकै कम भएको अवगत हुन्छ' ।^{१३९} 'यस कुराको पुष्टि लङ्गडाले ज्यादै अनुनय विनय गरेर माग्दा पनि सुन्दै नसुने भैं गरी पैसा नदिई हिँड्ने व्यक्तिहरूबाट भल्किन आउँछ । यही क्रममा लङ्गडो अपाङ्ग र असक्त व्यक्तिले पनि बसेर गर्ने कुनै व्यवसाय नपाएको कारण साँढै निम्न तहको दयनीय स्थिति बिताउनु परेको छ ।'^{१४०}

यहाँ समाजमा धनी र सम्पन्न वर्गका मानिसहरू र गरिब उपेक्षित वर्गका मानिसहरू बीचको अन्तरलाई स्पष्ट पारिएको छ । उपन्यासकार लेख्छन् । 'सडकमुनि माथि त्यस्तै घर, कोठी, होटल, रेष्टुराँ थिए । जहाँ ऐश्वर्यका निमित्त उनीहरूसँग अनेक साधन थिए । ती मानिसहरूले लङ्गडा जस्तो घस्री-घस्री माग्नुपर्दैनथ्यो । जाडोदेखि बाँच्च बोरा वा थाङ्ना बेरिएर च्यात्रा भइसकेका लुगा लगाएर कसैको दलान दलान आश्रय लिएर रात काट्नु पर्दैनथ्यो । पानी भरिदेखि बाँच्च कसैको कुनाकाप्चा लान र बिल्डिङ मुनि गएर ओत लाग्नु पर्दैनथ्यो । बाँच्चका निमित्त तिनीहरूले लङ्गडा जस्तो हीन भएर दिनमा पनि रातमा पनि सङ्घर्ष गर्नु पर्दैनथ्यो ।'^{१४१} दुनियाँले मनोरञ्जनका लागि पैसाको खोलो बगाउँछ तर गरिब र असाहायलाई सहयोग गर्न सक्दैन । यस सम्बन्धमा उपन्यासमा यस्तो वर्णन गरिएको छ । 'दुनियाँले आफ्नो ऐश्वर्य र मनोरञ्जनका निमित्त कति धन परिश्रम व्यय गर्दा रहेछन् । एउटा काल्पनिक छायाँको पछि लागेर दुनियाँ नै आज कसरी बौलाहा भएर हिँड्दा रहेछन् । लङ्गडाले विचार गर्‍यो ।'^{१४२}

यहाँ धार्मिक परिवेश पनि देख्न सकिन्छ । विभिन्न मानिसहरू महाकाल बाबाको दर्शन गर्न जाने र फर्कने तथा लङ्गडा स्वयम् धीरधामतर्फ तीर्थयात्रा गएको कल्पनाले यसमा प्रयुक्त धार्मिक आस्था, हिन्दू धर्मतिर ढल्केको आभास मिल्छ । महाकाल बाबाको स्थानतिर

^{१३९} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३२४ ।

^{१४०} ऐजन, पृ. ३२५ ।

^{१४१} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ५३ ।

^{१४२} ऐजन, पृ. ५४ ।

जाने बाटोमा माग्नेहरू बसेका छन् प्रसङ्गबाट धार्मिक रूपमा नाम चलेका स्थानहरूमा तीर्थयात्रीहरूसँग भीख मागेर खाने परिपाटी दार्जिलिङको सहरी समाजमा भएको कुरा थाहा हुन्छ । यहाँ माग्ने बसेका माग्नेहरूको उद्देश्य धार्मिक नभएर आर्थिक नै रहेको देखिन्छ ।

आफ्नो आत्मीय मित्र कुकुर हराए पछि लङ्गडामा छाएको निरासाबाट कल्पनामा धीरधामतर्फको तीर्थयात्रामा जान चाहन्छ । धीरधामको स्थान भने तोकिएको छैन । लङ्गडाले सपनामा आफ्नो साथी कुकुरलाई धीरधामको फाटकमा बिजुलीको खम्बामा बाँधेको देख्छ तर कुकुरलाई भेटदैन । उपन्यासमा ठाउँ ठाउँमा विधाता, ईश्वर, प्रभो, जस्ता शब्दले लङ्गडामा आस्तिक भाव देख्न सकिन्छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा संस्कार संस्कृति विहीन युवा युवतीको चित्रण गर्दै उपन्यासकार लेख्छन् । 'एकछिन पछि त्यो रेष्टुराँ भित्रबाट एकजना ठिटो र दुइटी ठिटो निस्के । त्यो नेपाली ठिटाको पोसाक अङ्ग्रेजको जस्तो थियो । हातमा सिग्रेटको टिन र मुखमा सिग्रेटको ठुटो पनि च्यापेको थियो । अनुहार हेर्दा गोरो भए पनि त्यो निस्तेज कान्तिहीन, निबु निचोरेको जस्तो अनुहार थियो । दुवैको अनुहारमा पाउडर क्रिम र ओठमा लिपस्टिक दलिएको थियो । हेर्दा जापानी पुतली जस्ता देखिन्थे । एकजना ठिटोले त हातमा सिग्रेट पनि च्यापेकी थिई' ^{१४३} कल्पनाको संसारमा रमाएर सिनेमा र रेष्टुराँको संस्कार सिकेका आधुनिक भनाउँदा मानिसहरूमा हुर्किएको विकृत संस्कारप्रति उपन्यासमा यस्तो भनिएको छ । 'टाउन हलको फाटकको सम्मुख आइपुग्दा माथिबाट एउटा मोटर आयो र फाटककै अधिल्लिर थामियो । भित्रबाट एक जना मानिस निस्क्यो । मानिस पुङ्को थियो तर पोसाक भने अङ्ग्रेजकै जस्तो थियो । मोटरमा एकजना स्वास्नी मान्छे पनि निस्कन लागेकी थिई । त्यसले आँखामा गगल्स लाएकी थिई । त्यसका ओठमा रातै लिपस्टिक टाढैबाट छर्लङ्ग देखिन्थ्यो । लङ्गडा हेरिरहेको थियो ती दुवै नेपाली रहेछन्' ^{१४४}

लङ्गडाको साथी उपन्यासको परिवेशमा सामाजिकता यसप्रकार रहेको छ :

१. केन्द्रीय परिवेशको रूपमा दार्जिलिङको समाजमा रहेको रेलवे स्टेशन, स्कुल, होटल, रेष्टुराँ, गड्डीखाना, हावाघर, मोटर स्ट्यान्ड, महाकाल बाबाको आदिको चित्रणमा सामाजिकता रहेको छ ।

^{१४३} ऐजन, पृ. ५१ ।

^{१४४} ऐजन पृ. ५२ ।

२. भोजपुरबाट लङ्गडो विदेशिनुका साथै रूखमा चढ्दा लङ्गडो बन्न पुगेको हुन्छ । जलवायु र भूधरातल एक प्रकारको भएकाले पूर्वी नेपालबाट विदेशिने व्यक्तिहरू मुग्लान प्रवेश गर्थे र अङ्ग्रेजहरूले चिया खेतीमा नेपालीहरूलाई संलग्न गराई आर्थिक समस्या टारिदिने भएकाले लङ्गडा पनि दार्जिलिङ पसेको जानकारी मिल्छ । यसप्रकार ऐतिहासिक र भौगोलिक दृष्टिले पनि परिवेशको रूपमा सामाजिकता प्रस्तुत भएको छ ।
३. नेपाली समाजमा रहेको गरिबी र त्यसबाट पीडित भएर प्रवासिनु पर्ने बाध्यता, प्रवासमा रहँदा भैल्लुपरेको दुःखपूर्ण अवस्थाको वास्तविक चित्र परिवेशको रूपमा आएको छ ।
४. लङ्गडाले समाजको यातना सहनु परेको छ । प्रकृति चित्रणमा पनि लङ्गडाको मनोदशाको चित्रण गरिएको छ । यसबाट पनि लङ्गडाले भोगेको दुःखद अवस्थालाई सामाजिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।
५. प्रकृति चित्रणमा स्थानीय दार्जिलिङको चित्रणमा हिमालयका अग्ला टाकुरा, हत्तपत्त घाम नलाग्ने दार्जिलिङ सहर, जुनेली रात, ठूला-ठूला घर, कोठी स्कूल, होटल, पसल, विल्डिङ जस्ता ठाउँको चित्रणमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
६. वि.सं २००८ सालतिरको नेपाली समाजलाई प्रस्तुत गर्नु र नेपालीहरू घरबार छोडेर प्रवासिनु पर्ने तत्कालीन सामाजिक परिवेश देख्न सकिन्छ ।
७. सामाजिक वातावरण समान प्रकारको रहेको छैन । उच्च, माध्यम र निम्नवर्गका पात्रहरूबाट समान सामाजिक संरचना रहेका छैन । उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडा बाँचेको यथार्थ प्रस्तुतिको रूपमा समाज आएको छ ।
८. आर्थिक परिवेशका रूपमा स्कुले विद्यार्थी, अङ्ग्रेजी वेशभूषा सिकेका नेपाली युवायुवतीहरू भलादमी, कुल्लीहरू, माग्ने भिखारीहरू आदि प्रस्तुत भएका छन् ।
९. कसैले सुखी जीवन ऐस आरामको जीवन बिताएका छन् भने कसैले आफ्नो पेट पाल्नका निम्ति माग्दै हिँड्नु पर्ने बाध्यताले समाजमा आर्थिक वितरण समान प्रकारको नभएको सामाजिक अवस्था देख्न सकिन्छ ।

१०. धार्मिक परिवेशका रूपमा महाकाल बाबाको स्थान र लड्गडाले सपनामा धीरधामको यात्रा गर्नु रहेको छ । जसमा दार्जिलिङ समाजको धार्मिक आस्था हिन्दूधर्मप्रति रहेको देखिन्छ ।

परिवेशमा आञ्चलिकता, तत्कालीन नेपालीहरूको कष्टपूर्ण जीवन भोगाइ र दार्जिलिङको समाजलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यी सबै सामाजिक पक्ष हुन् ।

४.५ उद्देश्यमा सामाजिकता

‘जुन प्रयोजनका लागि कृति लेखिएको हुन्छ । त्यस प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । निरुद्देश्य वा निस्प्रयोजन साहित्य सिर्जना नगरिने हुनाले साहित्यकै एउटा प्रमुख विधा उपन्यासको रचना पनि निरुद्देश्य हुँदैन र त्यसको सिर्जनामा कुनै न कुनै उद्देश्य अवश्य हुन्छ’ ।^{१४५} उपन्यासको कुनै अर्थ र आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको सोचाइ र हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । यसरी उपन्यासमा लेखकले आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ’ ।^{१४६} ‘स्रष्टा आफ्ना विचारलाई उपन्यासद्वारा पाठक जगत्मा प्रक्षेपण गर्न चाहन्छ । त्यो विचार मानव समाजका निम्ति रचनात्मक मार्गदर्शक बन्दछ । लेखक समाजका कुन पक्षसँग बढी संवेदनशील छ त्यो पक्ष नै स्रष्टाको विचार भएर प्रकट हुन्छ’ ।^{१४७} उपन्यासको मुख्य उद्देश्य वा प्रयोजन शिक्षा वा उपदेश दिनु, मनोरञ्जन गर्नु, आनन्द दिनु, यथार्थको प्रकटीकरण गर्नु आदि हुन् । आधुनिक उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य विशेषतः जीवनका कुनै पक्ष विशेषको यथार्थको चित्रण गर्नु रहेको हुन्छ ।^{१४८}

लड्गडाको साथी उपन्यासमा असमान सामाजिक संरचनाप्रति व्यङ्ग्य गद्दै मानवतावादी भावनालाई स्थापित गर्ने उद्देश्य रहेको छ । मानव जीवनकै प्रमुख सार भनेको प्रेम हो, सहभाव हो भन्ने कुरा यसमा देखाउन खोजिएको छ । यसमा अपाङ्गहरू पनि अरू मान्छे जस्तै सुखपूर्वक बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ । यस सम्बन्धमा उपन्यासकार लेख्छन् । ‘हामीलाई यो नवीन युगमा गगनचुम्बी महलतिर होइन बरु युगकालीन भ्रुप्रोतिर हेर्ने बुद्धि आओस् । हामीलाई ऐयासीको पेटभित्र होइन तर गरिब र माग्ने हतभागीहरूको मनकोठरी भित्र डुल्ने विचार आओस्, किनभने त्यही नै मानव आत्माको

^{१४५} : खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.५१ ।

^{१४६} : मोहन हिमांशु थापा, पृ.१४० ।

^{१४७} : राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{१४८} : खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.५१

बुट्टेदार प्रतिमूर्ति र वास्तविक चित्रहरू पाउँछौं । त्यही युगयुगदेखि रहिरहेको मानव आत्माको यथार्थ प्रतिबिम्ब हेर्न सक्छौं' ।^{१४९} 'यसरी बाङ्गदेलेले मानव मात्रले समाजमा बाँच्न पाउने र सुखी जीवन यापन गर्न पाउने सामाजिक हक अधिकारका निम्ति निर्धक्क भई बोलेका छन् । उनका दृष्टिमा पीडित शोषित र सबभन्दा गरिब मान्छे, नै आजको सच्चा मान्छे हो' ।^{१५०} 'गरिब तथा उपेक्षित वर्गप्रति बाङ्गदेलेको सहानुभूति रहेको छ । मानवतावादको शीतल छहारीमा विश्राम लिएर मानव समाज शान्तिको सास फेर्न सक्छ भन्ने उद्देश्यले मानवतावादको अमूल्य पाठ पढाउन चाहन्छन्' ।^{१५१} 'मानिसमा मानवीय पक्ष हास भएकाले पशुभन्दा पनि निम्न स्तरको बन्न पुगेको कटुयथार्थ प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य लङ्गडाको साथी उपन्यासमा रहेको छ' ।^{१५२} यहाँ देखा परेका विचारहरू खण्डित मानवताका कारण जन्मिएका कारुणिकता र दुखान्तता रहेको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र घसी-घसी सडकमा हिंडेर केही खानको लागि मागेर हिँड्छ, लङ्गडाले भन्छ । 'हजुर गरिबगुरुवालाई त कहिले त दया होस् न । धर्म हुन्छ हजुर धर्म' ।^{१५३}

यसरी माग्दै हिँड्ने लङ्गडालाई समाजका उच्च वर्गीय भलादमीहरू घृणा गर्दछन् । स्कूले विद्यार्थीहरू भुँइभालु भनेर जिस्काउँछन् र भालुकै विकृत चाल जस्तै गरी नक्कल गर्छन् । स्कूले विद्यार्थीहरूबाट लङ्गडालाई ज्यान जोगाउन धौ-धौ पर्छ । परिवारविहीन लङ्गडालाई माया गर्ने यस संसारमा कोही छैन । मान्छेको आत्मीयताबाट वञ्चित भए पनि उसलाई कुकुरले आत्मीय माया गरेको छ । लङ्गडालाई माया गर्ने कुकुर हराउँदा उसको जीवनमा आएको नरमाइलो निराशको छाप परेको छ ।

उपन्यासमा देखाइएको ठाउँमा लङ्गडाले कहीं कतै बिगारेको छैन । कसैको केही नबिगारेर पनि ऊ पुलिसको डरले लुक्नु, भीषण मुसलधारे वर्षा हावा हुरीबाट बाँच्न ओत लाग्न जाँदा सिंढीबाट गलहत्याइनु, मर्न लागेको समयमा आफ्नो सबैभन्दा बढी मन परेको साथी कुकुर आइपुग्नु, दस महिना पछि लङ्गडा र कुकुरको अस्थिपञ्जर एकै स्थानमा जोडिएको पाइनु जस्ता घटनाबाट उपन्यास दुःखान्त बन्न पुगेको छ ।

१४९. लैनसिंह बाङ्गदेले, पूर्ववत्, पृ. भूमिका ।

१५०. हीरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृ.५० ।

१५१. ऐजन ।

१५२. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत्, पृ.१२९ ।

१५३. लैनसिंह बाङ्गदेले, पूर्ववत्, पृ.९ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको उद्देश्य मानवतावादप्रति भुकाव राख्नु हो । स्वयम् उपन्यासकार लेख्छन् । 'यो सानो उपन्यासमा श्रृङ्गार रसको एक थोपो पनि नहोला अथवा दार्शनिक तत्त्व पनि नहोला, परन्तु मानवताको एउटा धमिलो चित्र त यसले अवश्य दिन सक्ला भन्ने लागेको छ । हामीलाई यो नवीन युगमा गगनचुम्बी महलतिर होइन, बरु युगकालीन भुप्रोतिर हेर्ने बुद्धि आओस् । हामीलाई ऐयासीको पेटभित्र होइन तर गरिब माग्ने हतभागीको मनकोठरी भित्र डुल्ने विचार आओस्' ^{१५४} 'यहाँ मानिसले काम गर्न सक्नुजेल घरमा राख्ने काम गर्न नसक्दा घरबाट निकाल्ने घरमालिकको मानवता खण्डित भएको छ । मागेको बेला केही दिन नसक्ने सहरिया मालिकहरूको मानवता खण्डित भएको छ । मागेको पैसाले कुकुर आफू समेत पेटभरी खाएको अवस्थामा होटल मालिकको मानवता खण्डित भएको छ । सडकमा घस्रेर हिंडने लङ्गडालाई भुँइभालु भनेर गाली गर्ने बालकहरूलाई त्यसरी गाली गर्न हुन्न भनेर सम्झाउन नभ्याएका शिक्षा अध्यापक र अभिभावको मानवता खण्डित भएको छ । भरी र हुरीबाट ज्यान जोगाउन सम्पन्न महाजनका छिंडीमा रात बिताउँदा मालिकको लात खाएर थप घाइते बन्न पर्दा मालिकको मानवता खण्डित भएको छ' ^{१५५} 'यसरी मानवताको पटक पटक खण्डित भएका प्रसङ्गहरू आएका छन् । उपन्यासको प्रमुख पात्र लङ्गडा जुन स्थानमा पुगको छ । ती सम्पूर्ण स्थानहरूमा मानवता टुक्रिएर छिया छिया परेको छ' ^{१५६} 'आजको मान्छे आफ्नो स्वार्थ सुख सुविधाले अन्धो भइसकेको छ । उपन्यासमा लङ्गडाले विचार गर्छ । 'ती असल घर र अट्टालिकामा बस्ने धनी अलमस्तहरू मोटरमा हावा खान्छन् । रेस सिनेमा, होटल, नाचगानमा भुलिरहन्छन् ...म ...मेरा ... यी दुवै खुट्टा काम नलाग्ने छन् । मसित पेट पाल्ने धन पनि छैन ... म मानिसको घुइँचोभित्र रहेर पनि समाजहीन भएर आज कसरी एक्लो जीवन बिताइरहेको छु । मेरो एउटा साथी थियो ऊ पनि अहिले छैन अब म केका निम्ति बाचूँ ? कसका निम्ति जिऊँ ? अहिले समाज र पृथ्वीको पनि म भार भइरहेछु' ^{१५७} 'लङ्गडो शारीरिक असक्तताका कारण सहानुभूतिको केन्द्र बनेको छ । लङ्गडो माग्ने मान्छे अमानवतातिर खसेको होइन ऊ त अतिमानवपट्टि उक्लेको छ । मानवतावाद लङ्गडाले आफूमा राखेको छ' ^{१५८} लङ्गडालाई सहयोग गर्ने बूढो डाइभर,

^{१५४} ऐजन, भूमिका ।

^{१५५} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १२२ ।

^{१५६} ऐजन ।

^{१५७} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत् पृ. ५५ ।

^{१५८} इन्द्रबहादुर राई, पूर्ववत्, पृ. ९१ ।

कुल्ली ठिटो तथा सेनिटोरियममा अतिथिको रूपमा बस्ने बङ्गाली युवतीका अलावा कोही पनि छैन । यसै घटनालाई पुस्ति गर्न बाङ्गदेल गरिब र निर्धन मानिसहरूमा मानवता देख्छन । असक्त लङ्गडासँग प्रशस्त मानवीय भावना रहेको छ । ऊ मागेर खान्छ र आफ्नो एक मात्र साथी कुकुरलाई पनि पेटभरी खुवाउनुले यो कुराको पुस्ति हुन्छ । यसरी गिर्दो मानवताका विरुद्ध चर्को आवाज उठाएर मान्छेलाई मित्रवत व्यवहार गरी समानता ल्याउने उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको उद्देश्यमा सामाजिकता यसप्रकार रहेको छ :

१. सामाजिक यथार्थवाद प्रस्तुत गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।
२. यहाँ प्रस्तुत भएको यथार्थवाद मानवीय यथार्थवाद भएकाले मानवतावाद देखिन्छ । यहाँको समाजमा मानवता जोगाउने काम सम्पन्न वर्गले नभई निम्नवर्गीय श्रमिक मजदुरबाट भएको छ । यसप्रकार मानवतावादी भावनालाई प्रस्तुत गर्नु उद्देश्य रहेको छ ।
३. असमान सामाजिक संरचनाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै समाजका अपाङ्ग दुःखी, गरिबहरूले सुखपूर्वक बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने उद्देश्य रहेको छ ।
४. समाजमा बाँच्न पाउने र सबैले सुखी जीवन बिताउन पाउनु पर्छ भन्ने सामाजिक हक अधिकारलाई प्रस्तुत गर्नु **लङ्गडाको साथी** उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।
५. समाजका गरिब तथा उपेक्षित वर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गर्नु र मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नु उपन्यासकारको उद्देश्य देखिन्छ ।
६. समाजमा रहेका विभिन्न वर्गका मानिसहरूमा मानवता खण्डित रहेको छ । जसमा घरमालिक, स्कुले केटाकेटी, शिक्षक, अभिभावक रहेका छन् । खण्डित मानवतालाई प्रस्तुत गर्नु **लङ्गडाको साथी** उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

यसरी उद्देश्यमा पनि उपन्यासकारले समाजमा रहेको यथार्थलाई देखाउने प्रयास गरेका छन् ।

४.६ दृष्टिबिन्दुमा सामाजिकता

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो । यसैबाट कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको वर्णन गर्छ, भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । 'कृतिकारको स्थितिलाई बुझाउने दृष्टिबिन्दुले कृतिका सहभागी, कार्यव्यापार, परिवेश, उद्देश्य आदिलाई पाठक समक्ष पुऱ्याउने तरिकालाई बुझाउँछ' ।^{१५९} 'आख्यानात्मक कृतिमा प्रस्तुत कथा वा समाख्यान कसको हो र त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने समाख्याता को हो भन्ने कुरालाई जनाउने दृष्टिबिन्दुले कृतिलाई जीवन्तता प्रदान गर्न र कृतिको स्तर निर्धारण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ' ।^{१६०}

'उपन्यासमा दृष्टिबिन्दु दुई प्रकारका हुन्छन् तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु र प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु । कृतिमा समाख्याता ऊ, त्यो, तिनी, उनी, वा कुनै नामधारी सहभागीका माध्यमबाट समाख्यान गरिएमा वा कथा भनिएमा त्यो तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । यसलाई पनि सर्वज्ञ, सीमित र वस्तुगत गरी तीन वर्गमा बाड्न सकिन्छ । सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुमा आफ्ना पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञ भैं बनेर कथयिताले नै वर्णन र टिप्पणी गरेको हुन्छ । सीमित दृष्टिबिन्दुमा समाख्याताले आफूलाई कृतिभित्रको कुनै एक सहभागी विशेष वा सहभागीहरूका मनभित्र प्रवेश गरेर तिनका विचार एवम् अनुभूति समाहित गरी तृतीय पुरुषमा समाख्यान गर्छ । वस्तुगत दृष्टिबिन्दुमा समाख्याता सहभागीको मानसिक संसारबाट बाहिर रहन्छ' ।^{१६१} 'कृतिको समाख्याता म हामी पात्रका माध्यमबाट समाख्यान गरिएमा वा कथा भनिएमा त्यो प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । प्रथम पुरुष पनि केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई किसिमको हुन्छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यसका समाख्याता लेखका स्वयम् रहेका छन् । उपन्यासकारले कतै आफ्ना पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञ जस्तै बनेर वर्णन गरेका छन् भने कतै पात्र वा कुनै वर्गको अनुभव र विचार लुप्त भएर सीमित पक्षबाट आफ्नो दृष्टिबिन्दु प्रकट गरेका छन् ।

^{१५९} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् पूर्ववत्, पृ. ५१ ।

^{१६०} ऐजन, पृ. ५२ ।

^{१६१} ऐजन, पृ. ५४ ।

उपन्यासकारले उपन्यासको पमुख पात्र लड्गडाको अन्तरभाव यसरी प्रकट गरेका छन् । 'यो कुकुरलाई यसरी धपाउँदा पनि जाँदैन, मेरो पछि पछि लागिरहन्छ तर भोक तिखा भनेको सबैको उही हो, के हामी मानिस के पशु बरा, यो पनि म जस्तै होला, यो पनि त अर्काको दया र भिक्षाले संसारमा बाँचिरहेको होला, गरिबले गरिबको कष्ट बुझ्दछ । धनीहरू जो मोटरमा हावा खाइ हिँड्छन्, जो होटलतिर मीठो मीठो खाने थोक खाइ हिँड्छन्, जोसित आज हजारौँ लाखौँ रुपियाँ छ, के कुनै दिन उनीहरूले विचारा मानेले भरपेट खाएको होवैन भनी सम्भेर एक दिन यसो खवाएको छ ? ओहो ! मानेलाई हेरेर गरिबहरूलाई देखेर कुनै दिनमा मनमा दया जागेको छ ? दुनियाँमा स्वाड पार्न पाए मोराहरू खुसी हन्छन् । बरु गरिबकै मनमा गरिब माथि दया जागछ । एउटा भिखारीले अर्को भिखारीको कष्ट जान्दछ । यो कुकुर पनि संसारमा म जस्तै मागी खाने प्राणी होला' ।^{१६२}

समाजमा सबैले आफ्नो आफ्नो कर्तव्य पथमा लाग्नुपर्छ भन्ने सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु रहेको छ । उपन्यासमा भनिएको छ । 'सृष्टिकर्ताले बनाएको यो पृथ्वी सबै राम्रै छ, यहाँ त नराम्रा कुरा केही छैनन्, मरून्जेल मानिसले आफ्नो आफ्नो कर्तव्य गरिरहन पर्छ ।'^{१६३}

प्रवासी नेपालीहरूको अवस्था र नेपालको तत्कालीन आर्थिक अवस्थाप्रति लड्गडा मार्फत उपन्यासकार भन्दछन् । 'घर नेपाल हो हजुर नेपाल तीन नम्बरमा जग्गा छ, जमिन छ, खान लाउन पुगे नेपाल छोडेर किन मुगलान पस्नु पर्थ्यो ।' मानिसले मानिसलाई गरेको व्यवहारलाई कुकुरले पनि घृणा गरेको छ । समाजमा गरिबहरूको जीवन धनीहरूको अगाडि भुसिया कुकुर भन्दा पनि गिर्दो अवस्था रहेको कुरा व्यक्त गर्दै कुकुरको मनोभाव अन्तर्गत लेखक भन्छन् । 'तिमी त मान्छे भयौ साथी म कुकुर भएँ । मैले नालीमा मुख गाडेर खानेकुरा खाए पनि तिमिले त त्यसो गर्न सक्दैनौँ'^{१६४} ।

आजको मानिसमा आआफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि देखिएको व्यवस्थाप्रति उपन्यासकारको धारणा यस्तो छ । 'सबै आफ्ना आफ्नै विचारमा मस्त थिए । कसैलाई लड्गडाको मानसिक अवस्था माथि विचार गर्ने अवकाश थिएन । कसैलाई उसको अवस्था माथि सहानुभूति प्रकट गर्ने समय थिएन'^{१६५} उपन्यासकार लड्गडाको पीडित आत्माबाट

^{१६२} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

^{१६३} ऐजन, पृ. १३ ।

^{१६४} ऐजन, पृ. १३ ।

^{१६५} ऐजन, पृ. ५३ ।

यसरी बोल्छन् । 'आज एउटा माग्ने खोरन्डो भएर पृथ्वीमा घसी घसी बाँचिरहेको छ । ईश्वर गरिब, अन्धा, लुला, लङ्गडा, खोरन्डाका निम्ति किन संसार बनायो ? उनीहरूलाई यो संसारमा किन बाँचन दियो ? उनीहरूलाई किन यसरी यन्त्रणा भोग्न दिइरहेछौ ? मैले देखादेख्दै ती मानिसहरू हाँसै हिँडिरहेका छन् । उनीहरूले म जस्तै घसी घसी पेट पाल्नु पर्दैन । मैले दिनप्रतिदिन अरूले दिएको भिक्षाले पेट भर्नुपर्छ । ती असल असल घर र अट्टालिकामा बस्ने धनी अलमस्तहरू मोटरमा हावा खान्छन् । रेस सिनेमा होटल नाचगानमा भुलिरहन्छन् ... आँ ...? मेरा यी दवै खट्टा काम नलाग्ने छन् । मसित आफ्नो पेट पाल्ने धन पनि छैन ... म मानिसको घुइँचो भित्र रहेर पनि समाजहीन भएर आज कसरी एक्लो जीवन बिताइरहेछु । मेरो एउटा साथी थियो ऊ पनि अहिले छैन । अब म के का निम्ति बाँचू ? कसका निम्ति जिऊँ ? अहिले समाज र पृथ्वीको पनि म भार भइरहेछु । मैले जन्म लिएर संसारमा जो देखें त्यति नै मेरा निम्ति पर्याप्त छ । अब अर्को जुनीमा फेरि माग्ने भएर नजन्म ! म जस्ता माग्नेको निम्ति यो संसार होइन रहेछ । म अहिले संसारको भारले, मानव अत्याचारले कसरी थिचिएको छ अब यो संसारदेखि जति चाँडो विदा लिन सक्ँला उति मेरा निम्ति राम्रो छ ...जीवनको यो ठूलो यातना र कष्टबाट त म सधैंका निम्ति मुक्त हुन सक्नेछु' ।^{१६६}

यसरी हिँउद वर्षा, प्रकृतिका अनेक रूप, पात्रको सोचाइ, विचार, बाध्यता आदि सबैका समाख्याता उपन्यासकार स्वयम् भएको हुनाले यसमा सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुको बाहुल्यता, रहेको छ । दार्जिलिङको समाजलाई प्रस्तुत गर्ने सोही अनुसार पात्रको प्रयोग भएको छ ।

दृष्टिविन्दुमा सामाजिकता यस प्रकार रहेको छ :

१. समाजमा सबैले आफ्नो आफ्नो कर्तव्य पथमा लाग्नुपर्छ भने उपन्यासकारको विचार रहेको छ ।
२. प्रवासी नेपालीहरूको आर्थिक अवस्थाप्रति लङ्गडा मार्फत उपन्यासकारले पूर्वी नेपालबाट प्रवासिएको, खानलाउन नपुगेको र विदेशमा गएर दुःखद जीवन बिताउन पुगेको विचार व्यक्त गर्दछन् ।
३. गरिब र धनीहरूको भिन्नतालाई प्रस्तुत गर्दै उपन्यासकार समाजमा गरिबहरूको जीवन भुसिया कुकुर समान रहेको कुरा प्रस्तुत गर्दछन् ।

^{१६६} ऐजन, पृ. ५५ ।

४. उपन्यासकार लङ्गडाको पीडित आत्मबाट आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्दछन् । जसमा माग्ने अपाङ्गको दुःखद अवस्था गरिबहरूले भेट्नु परेको दुःखकष्ट, धनी मानिसहरूको ऐस आरामको जीवनलाई प्रस्तुत गर्दै लङ्गडा जस्ता व्यक्तिले समाजभित्र रहेर पनि समाजहीन जीवन विताउनु परेको विचार प्रस्तुत भएको छ ।

५. दार्जिलिङको समाजलाई प्रस्तुत गर्दै उपन्यासकारले सोही अनुसारका सहभागी प्रयोग गर्दै आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसप्रकार दृष्टिविन्दुमा लेखकीय विचार सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।

४.७. भाषाशैलीय विन्यासमा सामाजिकता

‘भाषाशैलीय विन्यास भनेको भाषा, शैली, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, मिथ आदिको व्यवस्थापन हो । उपन्यास प्रस्तुत गर्ने माध्यम नै भाषा हो र उपन्यासका निमित्त नभई नहुने तत्त्व हो । उपन्यास गद्य भाषामा लेखिन्छ । उपन्यासमा क्लिष्ट दुरूह नभएर सरल, सहज र सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग हुनुपर्छ । उपन्यासको भाषा बोलचालको भाषाको निकट हुनु राम्रो ठानिन्छ’^{१६७} ‘लेखकीय अभिव्यक्तिको तरिका वा ढाँचालाई शैली भनिन्छ । भाषा अभिव्यक्ति माध्यम हो भने शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो । वर्णनात्मक, आत्मकथात्मक, संवादात्मक, नाटकीय, पत्रात्मक, दैनिकी मूलक आदि विभिन्न शैलीमा उपन्यास लेखिन्छ’^{१६८} ‘विम्ब शाब्दिक एवम् आलङ्कारिक रूपमा प्रयोग हुन्छ । कनै वस्तु वा घटनालाई सङ्केतित गर्ने शब्द वा पदसमूहका लागि प्रतीक शब्दको प्रयोग गरिन्छ र यसले एक वा अनेक वस्तुको सङ्केत गर्दछ’^{१६९}

लङ्गडाको साथी उपन्यासको भाषा सरल स्वाभाविक रहेको छ । भाषा कलात्मक भएकाले नै सम्पूर्ण घटना एवम् परिवेश चित्रमा भैं भलक्क भल्किने खालको दृश्यात्मकता देखापर्दछ । यसमा धेरै पात्र र घटनाहरूको संयोजन नगरिएकाले पात्रहरूको संवाद कम रहेको छ । एकाध संवादहरू पात्रका अनुसार आएका छन् । उपन्यासकारले वर्णन गरेको भाषा सरल र स्वाभाविक रहेको छ ।

^{१६७} खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ५५, ५६ ।

^{१६८} ऐजन, पृ. ५७ ।

^{१६९} ऐजन, पृ. ५९ ।

‘उपन्यासकारले असामान्य स्थितिलाई पनि सरल भाषाको माध्यमबाट जीवन्त तुल्याएका छन्’^{१७०} तलका उद्धरणले लेख्य भाषाको उच्च नमुना देख्न सकिन्छ ।

‘चोक बजारको फाँटबाट भरेको लामो सिमेन्टको सिँढीतल्लि गड्डीखानको ओरालो जाने छिँडीमा जताततै मैलो र हिलो थियो । सडकका छेउतिर आलु र प्याजका बोक्राहरू, कुखुराको फुलका खोस्टाहरू यत्रतत्र देखिन्थे । नालीमा मैला कसिंगर थुपेर कुहेको सागब्जीको सानो पहाड जस्तो जमेको थियो । गड्डीखानको छिँडीबाट जाँदा निकै तल्लि भित्तापट्टि टिनले बारेको एउटा थोत्रे घरजस्तो खाली ठाउँ थियो । त्यसलाई घर नभनेर भुप्रो नै भने हुन्छ । किनभने त्यसको छानो पुरानो मट्टितेलको टिनलाई सोभ्याएर बनाइएको थियो तथा हावाले उडाउला भनी त्यसलाई ढुङ्गाले थिचिराखेको थियो । भित्ताको सहारामा एक दुई काठ जोडी टिनले बारेर एउटा मानिस सुत्नसम्म हुने एउटा सानो ठाँउ बनाइएको थियो । त्यहाँ न बलियो ढोका थियो न भित्ता न त बिजुली । ढोकाको नाउँमा दुईचार वटा मक्किइसकेका काठ जोरेर आग्लो लाउनेसम्म बनाइएको थियो । त्यहाँ आधुनिक फर्निचरको नाउँमा केवल फूको धुलोसरीको भुईँमा दुईचार वटा फल्याक ओछ्याइएका थिए ।’^{१७१}

माथि उद्धृत गरिएका पङ्क्तिहरूले लङ्गडाको बासस्थानको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । यसै गरी भाषाको उच्च स्तरीय दृष्टान्तलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । ‘त्यो आफूले यथार्थमा अनुभव नगरेको, त्यो कल्पित संसार हेर्दा उसलाई बढो रहस्यमय लाग्थ्यो । अनेक गम्भीर प्रश्न उसका मनमा आउँथे । उसको हृदय गम्भीर प्रश्नले भारी हुन्थ्यो । यसरी घण्टौँ आफ्नै विचारमा, आफ्नै कल्पनामा, आफ्नै संसारमा ऊ डुबिरहन्थ्यो ।’^{१७२}

यसरी उपन्यासकारले लङ्गडाको आन्तरिक मनस्थितिको चित्रण उत्कृष्ट भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ कथ्य भाषाको प्रयोग न्यून मात्रामा भएको पाइन्छ । कथ्य भाषा प्रयोगका केही उदाहरण यसप्रकार छन् ।

‘हजुर बरबोटे कमान मेरो घर हो । जन्मै लङ्गडा भएर जन्मेको ... पछि दुवै घुँडा राम्ररी सोभो पार्न नसक्ने भएँ ... कुजें भए पछि के गर्न ... हजुर परमेसुरले त्यस्तै लेखिदिएछ ... मागी मागी पेट भर्छु ...’^{१७३}

^{१७०} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३२७ ।

^{१७१} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

^{१७२} ऐजन, पृ. १ ।

^{१७३} ऐजन, पृ. २४ ।

‘घर नेपाल हो हजुर ... नेपाल तीन लम्बरमा जग्गा छ, जमिन छ, खानलाउन पुगे नेपाल छोडेर किन मुगलान पस्नुपर्थ्यो ? आफू १६ वर्षको हुँदा दोरलिड पसेको तर दिन दशाले गर्दा पहाड फर्कन सकिँन ...यस्तै हालत भएर आज मागी मागी पेट भदैं छ...डुलिहिँडछु ...एक मुठी सास छउन्जेल अब हजुरहरूकै अछापिछामा छु...के गर्नु हजुर ।’^{१७४}

शब्दगत रूपमा उपन्यासकारले संस्कृतका शब्दहरू, अङ्ग्रेजी शब्दहरू,स्थानीय भाषिका अन्तर्गतका बोलिचालीका शब्दहरू प्रयोगमा ल्याएका छन् ।

संस्कृतका शब्दहरू: जलप (पृ.१), उष्ण (पृ.२), उत्कट (पृ.२), हिंसा (पृ.४), शून्य (पृ.४), दृष्टि (पृ.७), निस्कृति (पृ.८), निमेष (पृ.८), दीप्त (पृ.११), गृहहीन (पृ.१३), भावशून्य (पृ.१७), उद्वेग (पृ.१७), निःस्तब्ध (पृ.२०), उषाकालीन (पृ.२१), नीरवता (पृ.२१), क्रीडा (पृ.२२), स्नेहहीन (पृ.२३), नीरस (पृ.२३), स्पर्श (पृ.३२), स्मरण (पृ.२४४), अकर्मण्यता (पृ.४८), विक्षुब्ध (पृ.४८), वीभत्स (पृ.५२), बाहुपाश (पृ.५२), यन्त्रणा (पृ.५५), मेघ (पृ.६१), अस्थिपञ्जर (पृ.६९) ।

नेपाली अनुकरणात्मक शब्दहरू: ठिङ्ग (पृ.२), गुटुमुटु (पृ.३), टुकुक्क (पृ.३), टुलुटुलु (पृ.६), भुतुक्क (पृ.६), मुसुमुसु (पृ.१४), भिल्लिक्क भिल्लिक्क (पृ.१७), थुरथुर (पृ.१९), भुरुम्म (पृ.१९), ल्याफल्याफती (पृ.२०), टहटह (पृ.२०), ढुकढुक (पृ.४५), ग्रयापग्रयाप (पृ.५१), धुइँधुइँती (पृ.६८), लुखुरलुखुर (पृ.६८), बुडबुड (पृ.६८) ।

अङ्ग्रेजी शब्दहरू: फर्निचर (पृ.३), टिफिन (पृ.९), क्यानभास (पृ.१९), बिल्डिड (पृ.२०), क्यापिटल सिनेमा (पृ.२५), म्युनिसिपल बिल्डिड (पृ.२५), पकेट (पृ.३५), स्टेसन (पृ.४२), बिचवुड रोड (पृ.५०), क्रिम (पृ.५१), लिपिस्टक (पृ.५२), गगल्स (पृ.५२), माउन्ट प्लेजेन्ट रोड (पृ.५३), मोटर स्टयान्ड (पृ.५७), ओभरकोट (पृ.५७) ।

दार्जिलिङको स्थानीय भाषासँग सम्बन्धित शब्दहरू: परमेसुर (पृ.२४), दोरलिड (पृ.२४), जलेवी (पृ.२९), बरबोटे (पृ.२३), तीनलम्बर (पृ.२४), एकन्नी (पृ.५७), दुअन्नी (पृ.५७), औ (पृ.५५), चौरास्ता (पृ.५०), कुँजे (पृ.१७) ।

^{१७४} ऐजन ।

माथि उल्लिखित शब्दहरू दार्जिलिङमा प्रयोग गरिने हिन्दी, बङ्गाली नेपाली मिश्रित स्थानीय भाषिकामा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । यसरी लङ्गडाको साथी उपन्यासमा स्थानीय भाषिका मिश्रित भाषिकाको प्रयोग भएको छ ।

हिन्दी शब्दको प्रयोग पनि उपन्यासकारले ठाउँठाउँमा गरेका छन् । फिका (पृ.१), कोठी (पृ.२), हावाघर (पृ.२), गङ्गीखान (पृ.२), बिन्डी (पृ.४), पेडा (पृ.२९), जलेबी (पृ.२९), निम्की (पृ.२९), सन्देश (पृ.२९), रवाफ (पृ.३१), एकबुँद (पृ.४८) ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा ठाउँठाउँमा निपातको प्रयोग पनि भएको छ । यहाँ प्रयोग भएका निपातले भाषालाई मीठो बनाएको छ ।

निपातको उदाहरण -‘हजुर गरिब गुरुबालाई कहिले त दया होस् न ।’^{१७५}

‘हजुर म त एउटा माग्ने लङ्गडा पो हुँ ।’^{१७६}

उपन्यासकारले स्थानीय रूपमा प्रयोग हुने विशिष्ट पदावलीहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।^{१७७} जस्तो मिरिरी घाम^{१७८}, सूर्यका लामा लामा किरणका छाप^{१७९} पर्वतराज हिमालयको टाकुरा, चाँदीको जलपको रूपमा^{१८०} गुलाफी र रातो रङ्ग^{१८१} शीतको अझै ठूलो साम्राज्य^{१८२} । वाक्य बनौटका दृष्टिले सरल र संयुक्त वाक्य प्रयोगको बाहुल्यता रहेको छ । संयुक्त वाक्यको प्रयोगमा तापनि, अनि र ले जोडिएका अधिक मात्रामा पाइन्छ ।

समाजको एउटा दुःखी माग्ने लङ्गडाको जीवनलाई वर्णनात्मक शैलीमा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । बाङ्गदेलले समाज र सभ्यताबाट टाढा हुन बाध्य भएको लङ्गडाको जीवनलाई शब्दचित्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकले लङ्गडाको जीवनलाई आफ्नै आँखाले देखेको अनुभव गर्दछ ।

^{१७५} ऐजन, पृ. ९ ।

^{१७६} ऐजन, पृ. ६२ ।

^{१७७} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३३४ ।

^{१७८} लैनसिंह बाङ्गदेल, पूर्ववत्, पृ. १ ।

^{१७९} ऐजन ।

^{१८०} ऐजन ।

^{१८१} ऐजन, पृ. २ ।

^{१८२} ऐजन, पृ. २ ।

चित्रात्मक भाषाको उदाहरण - 'ठूलाठूला घर, कोठी, स्कूल, होटल, पसल र बिल्डिङहरू पनि रातको चकमन्त वातावरणमा चुपचाप उभिइरहेका जस्ता देखिन्थे । मानौं उनीहरू पनि कसैको मृत्युमा शोकमग्न छन् ।'^{१५३}

'त्यसले आफ्नो बलियो पाखुराले लङ्गडालाई हातबाट तानेर घसादेँ वर ल्यायो र सिँढी ओरालो मुन्टयाइदियो ।'^{१५४}

यसप्रकार उपन्यासमा प्रस्तुत भएको भाषा चित्रात्मक खालको देखिन्छ । ठाउँठाउँमा लङ्गडाको दयनीय जीवनलाई शब्दचित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकारको वर्णनहरू चित्रमय छन् । विविध चित्रात्मक प्रयोगको दृष्टिले लङ्गडाको साथी उपन्यास सशक्त रहेको छ । यहाँ अर्थतात्त्विक र व्याकरणिक दुवै प्रकारको विचलन पाइन्छ । यसले उपन्यासलाई काव्यात्मक बनाउन सहयोग गरेको छ । आर्थी विचलनको उदाहरण हेरौं । लहरैलहर मालाजस्ता भएर भरेका उपत्यकाहरू^{१५५} यस वाक्यमा उपत्यकाहरूलाई मालाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सामान्य अर्थमा उपत्यका माला नहुने भएकाले यहाँ भाषाको विशिष्ट प्रयोग भएको छ । अतः यहाँ आर्थी विचलन पाइन्छ । 'पश्चिमतिर फर्केर बसेको सारा दार्जिलिङ सहर जाडाले कक्रिरहेको थियो' ।^{१५६} यहाँ निर्जीव वस्तु दार्जिलिङ सहरलाई कक्रिरहेको थियो भनी सजीव वस्तुका रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यसैले यहाँ पनि आर्थी विचलन पाइन्छ ।

'गाली वर्षाउन लाग्थ्यो ।'^{१५७} यस वाक्यमा गाली गर्न लाग्यो भन्नको सट्टा वर्षाउन लाग्यो भनिएको छ । सामान्य अर्थमा गाली वर्षदैन वर्षने त पानी हो । त्यसैले यहाँ पनि आर्थी विचलन रहेको छ ।

व्याकरणिक विचलनको उदाहरण :- 'माघ फागुनको उत्कट जाडो ।'^{१५८} यस वाक्यमा क्रियाको प्रयोग छैन । 'तर केटाहरू तथा बालबालिकाहरूले उसलाई खिज्याए भने ऊ आगो हुन्थ्यो ।'^{१५९} यस वाक्यमा तरबाट सुरु भएकाले व्याकरणिक विचलन देखिन्छ ।

^{१५३} ऐजन्, पृ. २० ।

^{१५४} ऐजन्, पृ. ६३ ।

^{१५५} ऐजन्, पृ. १ ।

^{१५६} ऐजन्, पृ. २ ।

^{१५७} ऐजन्, पृ. ८ ।

^{१५८} ऐजन्, पृ. २ ।

^{१५९} ऐजन्, पृ. ६ ।

‘उसका निमित्त दिनहुँ नै त सूर्य उदाउँथे’ ।^{१९०} यस वाक्यमा भाषिकाको प्रयोग भएकाले व्याकरणिक विचलन देखिन्छ । ‘लङ्गडा थियो पङ्गु सडकको माग्ने ।’^{१९१} यस वाक्यमा पदक्रम विचलन भएकाले व्याकरणिक विचलन देखिन्छ । यसरी उपन्यासकारको भाषिक कलाले गर्दा व्याकरण तथा अर्थमा विचलन ल्याएको पाइन्छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई स्वादिलो र कलात्मक बनाउनका निमित्त उपन्यासकारले उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् भने कतै कतै प्रकृतिलाई मानवीकरण पनि गरेका छन् । त्यस्तै प्रतीकको प्रयोग पनि गरिएको छ । यहाँ मानवेतर पात्र सिङ्गो मानवताको प्रतीक भएर आएको छ । लङ्गडा मर्ने बेलामा उसले बाचुञ्जेलको प्रताडनाबाट मुक्ति पाएको र त्यसपछि ऊ स्वतन्त्र र शान्त दुनियाँमा गएको कुरालाई प्रतीकका माध्यमबाट यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘उसले उँभो आकाशतिर आँखा उठाए हेर्दा मन्दिरको सेतो भित्ता र गजुर देख्यो । जहाँ बिहानको रमाइलो घाम भर्खरै खेलन पुगेको थियो । मन्दिरका वरिपरि धेरै परेवाहरू उडिरहेका थिए । धेरै परेवा बिहानको घामको मन्दिरको अग्लो डिलनिर गुडगुडाउँदै नाचिरहेका थिए ।’^{१९२}

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा अधिक मात्रामा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यहाँ उपमा अलङ्कारको उदाहरण हेरौं । ‘चारैतिर प्रकृति सुनको जलप लगाएर हाँसेजस्तो देखियो’ ।^{१९३}

‘कन्चनजङ्गा हिमाल परिष्कृत चाँदीजस्तो आज टल्किरहेको थियो ।’^{१९४}

‘लङ्गडाले यतिन्जेल सहन गरेको रिस सोडापानीको ग्यास जस्तो भएर हुस्स भएर आउँथ्यो ।’^{१९५} ‘बहिर चूकजस्तो अन्धकार बाहेक केही देखिँदैनथ्यो ।’^{१९६}

‘लङ्गडो मुसो भिजेजस्तो भइसकेको थियो ।’^{१९७}

१९०. ऐजन, पृ. २३ ।

१९१. ऐजन, पृ. ४० ।

१९२. ऐजन, पृ. ६६ ।

१९३. ऐजन, पृ. १ ।

१९४. ऐजन, पृ. २७ ।

१९५. ऐजन, पृ. ८ ।

१९६. ऐजन, पृ. १५ ।

१९७. ऐजन, पृ. ६१ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा ठाँउठाँउमा प्रकृतिको मानवीकरण पनि गरिएको छ । प्रकृतिको मानवीकरण गरेको उदाहरण हेरौं । ‘गुराँसका बोटका हाँगाहरूमा भर्खर भर्खर गुलाफी र उष्ण किरणले अहिले नै म्वाँइ खालाजस्तो देखिन्थ्यो’ ।^{१९८}

‘अग्ला अग्ला धूपीका रूखहरूसमेत बिहानको जाडो र शीतको सहन गर्दै चुपचाप ठिङ्ग उभिइरहेका जस्ता देखिन्थे’ ।^{१९९}

लङ्गडाको दयनीय स्थितिको चित्रण उपन्यासकारले ज्यादै मार्मिक र टिठलाग्दो रूपले गरेका छन् । मानिसको मरणासन्न अवस्था हुँदा पनि कुनै एउटा मानवले साथ नदिई बरु एउटा पशु कुकुरले साथ दिएको देखाएर उपन्यासकारले करुण रसको उत्कृष्टताको नमुना दिएका छन् । करुण रसको उदाहरण हेरौं ।

‘लङ्गडाले धेरै बेरसम्म मलिन ज्योतिले आफ्नो हराएको साथीलाई हेरिरह्यो । कुकुरले पनि खुसीले पुच्छर हल्लायो । लङ्गडाका आँखा आँसुले डबडब भए । उसले कुकुरलाई करुण दृष्टिले हेरिरहेको थियो ।’^{२००}

‘भ्रुप्रो शून्य देखेर कुकुरले यताउता भुइँ सुँध्यो । भित्र लङ्गडा सुत्ने गरेको थियो दुईटा फल्याक थिए । त्यहीं गएर गुँडुलिएर सुत्न खोज्यो । कुकुर कामिरहेको थियो । त्यहाँ त्यो धेरै बेर सम्म सुत्न सकेन कुकुर उठ्यो । त्यसले यताउता चारैतिर हेर्‍यो । एउटा कुनामा लङ्गडाको फाटेर मक्किइसकेको पुरानो कोट लत्रेको रहेछ । वरिपरि घुमेर कुकुरले त्यस लुगालाई पल्टाएर सुँध्यो । कुकुर एकलै थियो । त्यो फेरि बाहिर निस्क्यो । फेरि भित्र पस्यो । यसरी धेरै पल्ट त्यो मूक पशु आफ्नो आत्मीयताको खोजमा भ्रुप्राभित्र र बाहिर गरिरह्यो ।’^{२०१}

लङ्गडाको साथी उपन्यासको भाषाशैलीय विन्यासमा सामाजिकता यसप्रकार रहेको छ :

१. शब्दगत रूपमा स्थानीय भाषिकाको प्रयोगमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ । दार्जिलिङको सेरोफेरोमा प्रयोग हुने हिन्दी, बङ्गाली, नेपाली मिश्रित स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको छ ।
२. नेपाली अनुकरणात्मक शब्द प्रयोगमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।

१९८. ऐजन, पृ. १-२ ।

१९९. ऐजन, पृ. २ ।

२००. ऐजन, पृ. ६६ ।

२०१. ऐजन, पृ. ६८ ।

३. समाज र सभ्यताबाट टाढा हुन पुगेको लङ्गडाको जीवनीलाई शब्द चित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।
४. काव्यात्मक भाषाको प्रयोग र व्याकरणिक विचलनमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ ।
५. मानवेतर पात्र कुकुर सिङ्गे मानवको प्रतीकको रूपमा आएको छ ।
६. लेख्य भाषाको अधिक प्रयोग र कथ्य भाषाको न्यून प्रयोगमा सामाजिकता पाउन सकिन्छ ।
७. उपमा अलङ्कारको प्रयोग र प्रकृतिको मानवीकरणमा सामाजिकता रहेको छ । यसप्रकार लङ्गडाको साथी उपन्यासमा भाषाशैलीय विन्यासमा सामाजिकता रहेको छ ।

४.८ लङ्गडाको साथी उपन्यासमा सामाजिकता

लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई विभिन्न समालोचकले अतियथार्थवादी उपन्यास भनेर व्याख्या विश्लेषण गरे तापनि अतियथार्थवादको सैद्धान्तिक मान्यता उपन्यास भरी कहीं पनि पाइँदैन । 'उपन्यासको छैटौँ परिच्छेदमा ठाउँ-ठाउँमा लङ्गडाले देखेको र सम्भेको दृश्यलाई पनि अतियथार्थवाद भनिएको छ तर त्यहाँ कुनै अव्यवस्था र विशृङ्खलित विचारधारा देखिँदैन । लङ्गडा बाटोमा हिँड्दा उसले देखेको सपनालाई सम्झनु, रूखमा आएर बसेको चीललाई देख्नु, आफू लङ्गडो भएर कतै हिँड्न नसक्ने भएकोले चील जस्तै भई उड्न पाएँ उसको हराएको साथी खोज्न सकिन्थ्यो कि भन्ने भावना हुनु र भित्तामा टाँसिएको पोस्टरहरूमा आँखा पुग्नु, कुनै असम्भव, अविवेक, अव्यवस्थित र विशृङ्खलित विचारधारा नभई अतियथार्थवादको प्रयोग छैन' ।^{२०२} यो एउटा सामाजिक पृष्ठभूमिमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

'कुकुर हराए पछि लङ्गडाले सपना देख्दछ । भित्ताको चित्रलाई तन्द्राको अवस्थामा कुकुर जस्तै र मान्छे जस्तै ठान्नु, लङ्गडाले चील भएर देश विदेश घुम्ने कल्पना गर्नु र अचेतन मनलाई महत्त्व दिएर नैसर्गिकता र प्राकृतिक नाङ्गोपनको चित्रण लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई अतियथार्थवाद भनिएको हो' ।^{२०३} 'वास्तवमा कुकुर हराउनुभन्दा अगाडि लङ्गडाले कुकुरको विषयमा देखेको दुःस्वप्न उसले यथार्थमा पनि कुकुर हराएको कारणले सोचिरहेको छ । यहाँ उसको विचारसँग नमिल्ने विशृङ्खलित र अविवेकी कुरा केही पनि

^{२०२}. सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ४३ ।

^{२०३}. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६), पृ.१७० ।

देखिदैन । लड्गडाले कुकुर सम्बन्धि दुर्घटना घट्न सक्ने सम्भावना सपनामा देख्नु नेपाली अन्धविश्वासी समाजको परिचय हो । सपना पनि नराम्रो देख्नु र कुकुर पनि हराउनु एकैपल्ट मिल्न जाँदा मानव समुदायबाट टाढा रही पशु भए पनि कुकुरको आत्मीयता प्राप्त गर्न सफल भएको चिन्तित लड्गडाले भित्ताभरी कुकुरलाई सम्भरेर विभिन्न आकृति देख्नु अतियथार्थवाद होइन बरु मनोवैज्ञानिक यथार्थवाद हो' ।^{२०४} यस प्रकार मानव समुदायबाट उपेक्षित लड्गडाको अचेतन मनको प्रयोग भएको छैन र कुनै पनि किसिमको प्राकृतिक नाड्गोपनको चित्रण गरिएको छैन । आफू विकलाङ्ग अवस्थामा नजन्मिएर सबलाङ्ग एवम् उच्च वर्गमा जन्मने लड्गडाको चाहना सामाजिक स्थिति र स्तर परिवर्तनप्रतिको इच्छा हो । समालोचक हिरामणी शर्मा पौड्यालले **लड्गडाको साथी** उपन्यासका हरक्षण परिवर्तित मनोदशाको सुन्दर रेखाङ्कन गरिएको छ । लड्गडाका मनमा उब्जने आशा-निराशा, हर्ष-विस्मात, क्रोध-आक्रोश, भय, त्रास, प्रकृति एक एक मनोदशालाई नछाडिकन टिप्ने प्रयास उपन्यासकारले गरेका छन् भन्दै स्वप्निल भाव तरङ्ग परम्पराप्रति आक्रोश व्यक्त गर्ने हुँदा प्रचलित सामाजिक व्यवस्थाको निम्ति यो एउटा गम्भिर चुनौतिका रूपमा लिएका छन् । क्यामराका फोकसले भेटेसम्मका सूक्ष्माति सूक्ष्म वस्तुको फोटो खिचे भै **लड्गडाको साथी** उपन्यासलाई सूक्ष्म तथा विस्तृत विवरण या जानकारी दिने अतियथार्थवादी उपन्यास भनेका छन् ।^{२०५} **लड्गडाको साथी** उपन्यासमा कुनै पनि अतियथार्थवाद प्रयोग भएको छैन । लड्गडो एउटा मानव हो । उसमा पनि आवेग-संवेगहरू हुन्छन् र इच्छा आकाङ्क्षा हुन्छन् । उसमा संवेदनशीलताका शक्तिहरू भए पनि कहिलेकाहीं उसलाई समाजबाट उपेक्षित भएर स्कुलका केटाहरूले भुँइभालु भनेर ढुङ्गा हान्दा भने आक्रोशमा आएर प्रवल आवेगमा पुग्छ तैपनि ऊ एक अपाङ्ग, अशक्त र गरिब भएकाले क्रूर मानिसहरूबाट बच्नको निम्ति लुकेर त्रसित हुँदै हिँड्छ । उसले आफ्नो धैर्य बिसर्जनको निम्ति रातमा पानी परेर भुप्रोबाट चुहिरहेको बेला एकान्तमा गीत गाएर अव्यक्त आनन्दको अनुभूति लिन्छ । हर्ष, क्रोध, विस्माद र आनन्द उसका पनि चाहना हुन् र त्यही चाहनालाई पुरा गर्न उसले गीत गाएर भुल्ने प्रयास गरेको हुन्छ । मायाले मानिसलाई बाँधिएन भने मान्छेले आफूलाई निरीह सम्भन्दै नैराश्यलाई अँगाल्न थाल्दछ । यही अवस्थाको लड्गडाको मनस्थितिको चित्रण

^{२०४} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ४२ ।

^{२०५} हिरामणि शर्मा पौड्याल, पूर्ववत्, पृ. ४७ ।

उपन्यासकार वाङ्मेलले कुशल रूपमा गरेका छन्'।^{२०६} यहाँ लड्गडाले देखेका सपना यथार्थ रूपमा आएको छ । वास्तवमा संसारमा चाहेका कुराहरू परिपूर्ति गर्नका लागि भए पनि विपनाका कुराहरू सपनामा देख्न सकिन्छ । लड्गडाले देखेका सपना उसका सोचाइ, आक्रोश र मनोभावहरू कुनै पनि विशृङ्खलित नभएर यथार्थ जीवनका घटनाहरू नै हुन् । यहाँ अतियथार्थवादलाई प्रयोग भएको छैन । बरु दार्जिलिङको समाजको यथार्थ चित्रण नै देखिन्छ ।

समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले लड्गडाको साथीलाई अतियथार्थवादी उपन्यास हो भनेका छन् । उनले सभ्य मानिसहरूको तिरस्कार र प्रचलित नैतिकताको घृणापूर्ण विरोध प्रकट गर्दै कुकुर लड्गडाको सहयात्रालाई प्रेमको वास्तविक अतियथार्थ रूप स्थिर गरेको देखिन्छ भनेका छन् । सिनेमा घरमा टाँसिएको पोस्टरको वीभत्व दृश्य, सपनामा कुकुरसँग खेलेको आनन्द, गिद्धले ठुङ्गान लागेको मनोभावना, कोठामा प्राणहीन वस्तुको चित्रण, भलादमीको तिरस्कार, मोटरको वेग हकाइ, रेस्टुराँ, सिनेमा, कोइला बाक्ने मजदुरको सहानुभूति तथा प्रेमी प्रेमिकाको वर्णनका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।^{२०७} समाजमा सभ्य मानिसहरूले गरिब, असहाय र अपाङ्गलाई तिरस्कार गर्ने व्यवहार कुनै अतियथार्थ होइन बरु समाजका उच्च वर्गका मानिसले निम्न वर्गीय दुःखी र असाहाय व्यक्तिलाई हेला गर्ने तिरस्कार गर्ने समाजका यथार्थ तथ्य नै हुन् । समाजमा माया पाउने कोही नभए पनि मान्छेले पशुपक्षी भए पनि पालेको हुन्छ । लड्गडाको पनि सहारा दिने व्यक्ति कोही छैन । त्यसैले उसले आफ्नै स्तरको भुसिया कुकुरलाई साथी बनाउँदै एकै ठाउँमा खाने र सुत्ने गरेको छ । यो कुनै नौलो र अस्वाभाविक होइन । सहारा विहीन लड्गडालाई उच्च वर्गीयहरूले सहायता नगर्ने परिस्थिति सिर्जना भए पछि अपाङ्ग नितान्त एक्लो र भिखारीलाई मूक पशुले बाँचुन्जेल र मृत्युर्यन्त साथ दिएको वस्तु योजना सिर्जना गरी उपन्यासकारले मानव समाजमा हुने मानव पशु प्रेमको साश्वत पक्षलाई उद्घाटन गरेका छन् । यो यथार्थपरक रहेको छ । लड्गडालाई कुकुर बिनाको जीवन अर्थहीन लाग्नु जीवनदेखि नै निराश हतोत्साही हुनु, कुकुर कै कल्पना गरेर बस्दा भित्तामा भैंसीको आकृति बन्नु, कहिले गिद्धले कुकुरलाई ठुगेको र उसको शरीरबाट रगत आएको देखेर कुकुरको मायाले चिच्याउन खोज्नु र कुनै बेला कुकुर आएको अनुभव गर्नु अस्वाभाविक होइन ।

^{२०६} सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३१२

^{२०७} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पृ. ३४३-३४४

जुनसुकै व्यक्ति पनि आफ्नो प्रिय वस्तु हराउदा, गुमाउँदा वा विछोड हुँदा विह्वल हुन्छ । रुन्छ, कराउँछ र सामान्य अवस्थाबाट असामान्य अवस्थामा रहन्छ । लड्गडाले वास्तविक अपुरा चाहना र इच्छाहरू सपनामा पूरा हुन सक्ने स्वप्न सिद्धान्त अनुसारको लड्गडाको सपना स्वाभाविक हुन गइरहेको छ । सपनालाई अतृप्त चाहना र भविष्य सङ्केतको रूपमा लिइएको छ । कुकुर हराए पछि कुकुरको खोजिमा हिँडेको लड्गडालाई भन्डै मोटरले किच्दा भलादमीले छेउ लागेर हिँडने सल्लाह दिनु पनि हाम्रो समाजमा सभ्य व्यक्तिले अपाङ्गलाई कस्तो व्यवहार गर्दछन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ । दुनियाले मनोरञ्जनका लागि पैसाको खोलो बगाउँछ तर गरिब र असहायलाई सहयोग गर्न सक्दैन । लड्गडालाई छेउ लागेर हिँडनुपर्छ भन्ने व्यक्तिले रेस्टुराँमा पसेर सिग्रेट च्याप्दै दुई ठिठीहरूसँग निस्कदा लड्गडालाई सिनेमा खेल्ने चरित्रहीन व्यक्तिहरू यिनै होलान भन्ने लाग्नु पनि कुनै अतियथार्थ नभएर वास्तविक समाजमा घटने घटना नै देखिन्छ । लड्गडाले अङ्ग्रेजीका जोडी भैं एक नेपाली जोडी क्यापिटल सिनेमाहलमा गाडीबाट ओर्लेर जाँदै गरेको देख्दा ठीक त्यसै बेला भित्तामा टाँसिएका सिनेमाका पोष्टरहरूमा एउटामा एकले अर्कोलाई गोली हान्न लागेको दृश्य र अर्कोमा केटा र केटी बीचको प्रेम प्रणयको दृश्यमा भिन्नता पाएको हुन्छ । यो समाजको विकृतिले लड्गडाको मनस्थिति स्थिर रहन सकेको छैन, यताउता गरिरहेको छ । ऊ आफू भित्रको छटपटीलाई अभिव्यक्त गर्न चाहेको छ । यसरी लड्गडाको साथी उपन्यासमा आएका प्रसङ्गहरू क्रमिक रूपमा तथ्यपरक र यथार्थ रूपमा आएका छन् । समाजमा भए गरेका घटनाहरू नै प्रस्तुत भएका छन् । त्यसैले यहाँ अतियथार्थवादी प्रवृत्ति देखिदैन ।

लड्गडाको साथी उपन्यासमा अतियथार्थवादको प्रयोग भएको छ भनेर कृष्ण प्रसाद ओभाले शैलीको अनौठोपन र विचारको विशृङ्खल अतियथार्थवादी प्रवृत्ति भनेका छन् । अचेतन मन वास्तविक रूप भएकाले अतियथार्थवादीहरू परम यथार्थ भन्ने गर्छन् । लड्गडाले सपनामा सुकिलो लुगा लगाएर धीरधामको पूजामा जानु, विजुलीको खाँबामा बाधेर कुकुरलाई बन्धन मुक्त गराउनु जस्ता कुराहरू देखेको छ । उपन्यासको अन्त्यमा लड्गडो मरेपछि कुकुर शोकमा डुबेर मर्नु र हाडसमेत खप्टिनु नै अतियथार्थवादी रहेको छ र यथार्थको अड्कन गर्दागर्दै अतियथार्थवादी बनेर टुडिगएको छ^{२०८} भनी व्याख्या गरिएको छ । अन्धविश्वास र परम्पराले प्रभावित समाजको बिम्ब प्रस्तुत गरेकाले यहाँ अतियथार्थवादी

^{२०८} कृष्णप्रसाद ओभा, 'नेपाली औपन्यासिक जगत्मा लड्गडाको साथी, अतियथार्थवादी उपन्यास : एक चर्चा', गरिमा (वर्ष, १८, अङ्क ११, पूर्णाङ्क २१५, २०१७ कार्तिक), पृ ७७- ८५ ।

प्रवृत्ति देखिदैन । सपनामा लड्गडाले भावी दुर्घटनाको सङ्केत पाएको देखिन्छ । सपनामा कुकुर मैलो ढ्वाङ् निर सुतेको, गिद्ध आएर मासु लुछेको तर कुकुर नमरेको, गिद्धले लड्गडा कै मासु लुछ्न थालेको, आफैँ नालीमा लडेको र कुकुरको छेउमा नै आएर बसेको सपनाबाट त्रसित भएर ब्युँभेको लड्गडाको भावी दुर्घटनाको सङ्केत पाएको महसुस हुन्छ । 'सपनामा विश्वास गर्ने नेपाली समाज कै एक प्राणी लड्गडाले त्यस भयाभह सपनाबाट त्रसित भएर भस्कुनु कुनै नौलो कुरा देखिदैन । गिद्धलाई अपशकुन मानिने भएकाले यहाँ गिद्धले मासु लुछ्नु पक्कै पनि राम्रो लक्षण होइन भन्ने भान लड्गडालाई पर्नु स्वाभाविक देखिन्छ । परम्परा र रुढिग्रस्त नेपाली जनमानसको चित्रण उपन्यासकारले गर्न खोजेको देखिन्छ ।^{२०९} 'मानवीय नैसर्गिक चाहना र फ्रायडको स्वप्न सिद्धान्त केही मात्रामा उपन्यासकारले प्रस्ट पार्न खोजेको देखिन्छ । लड्गडाले देखेको दुःस्वप्न र उसको यथार्थ जीवनमा घटेको घटना बीच तादाम्य गराइ परम्परा अन्धविश्वास र सपनामा विश्वास राख्न नेपाली समाज बाध्य रहेको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । राम्रो सपना देखेमा दिनचर्या राम्रो हुने र नराम्रो सपना देखेमा आफ्ना दैनिक क्रियाकलापलाई नराम्रो ठान्ने प्रवृत्ति एकातिर रहेको छ, भने अर्कातिर मानिसले चाहेका तर पूरा हुन नसकेका इच्छा आकाङ्क्षा र कल्पना गरिएको दुर्घटनाहरू अर्धचेतन तहमा रहने र समय समयमा निद्रामा सपना भई देखिनु मनोवैज्ञानिक सत्यता पनि भएको हुँदा लड्गडाले मानिसबाट नपाएको आत्मीयता र सद्भावना एक पशु कुकुरबाट प्राप्त गरेकाले र त्यही कुकुर पनि ऊ देखि टाढा भएकाले जताततै उसले कुकुरको आकृति देख्नु र सपनामा देखिएको गिद्धले कुकुरलाई ठुङ्गनु कुनै अतियथार्थवादिता नभई यथार्थ नै हो भनेर जोड दिन सकिन्छ' ।^{२१०} मानव समुदायमा जन्मेर पनि मानव समाजबाट फालिएर अपाङ्ग लड्गडाले जीवनको सहयात्रीका रूपमा रहेर तिरस्कृत लड्गडालाई साथ दिँदै आएको एक मूक पशुले पनि उसको साथ छोडि दिँदा लड्गडाको मानसिक अवस्था असामान्य हुन खोज्नु, अतीतको सपनाले चियाउनु र जताततै कुकुरको मात्रै आकृति देख्नु उपन्यासकारको अतियथार्थवादको प्रस्तुति नभई मनोवैज्ञानिक यथार्थ हो भन्ने युक्ति सङ्गत देखिन्छ ।^{२११}

२०९. सुषमा आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २८९ ।

२१०. ऐजन, पृ. २९१ ।

२११. ऐजन, पृ. २९२ ।

‘आत्मीय साथीको विछोडले संसारबाट एक्लएको लड्गडो कसरी सहारा विहीन भएर विक्षिप्त भै भएको छ र सामान्य मानिसको मानसिक अवस्थाबाट असामान्यतालाई अंगाल्दैछ, भन्ने कुरालाई उपन्यासकारले चित्रमा भैं विवरणात्मक शैलीको रङ्गीन भाषामा हृदयस्पर्शी ढङ्गले उतारेका छन् । एउटा मानिस भएर पनि लड्गडा मानिस कै आवाजले तर्सिनु, सधैं चिया, खाना खाने दैनिक क्रमलाई छोडेर विन्डी सल्काएर भोग्किनु, मानिसको भन्दा उच्च आत्मीय प्रेमबाट वञ्चित हुनु परेकोमा दिक्क हुनु, आइतबारे हाटमा मान्छेको भीड हुँदा पनि हात पसारेर पैसा नमाग्नु, अनुहार उदास पारेर कसैले फालेको पैसा टिप्दै रूखमा चील बसेको देख्दा उसलाई पनि आफ्नो कुकुर कतै नभेटिएकोमा चील जस्तै भई देश विदेश घुमेर खोज्ने र घुम्ने इच्छा हुनु एउटा सामान्य मान्छेको सोचाइ भन्दा अलग देखिन्छ । यहाँ लेखकले आन्तरिक हृदयको चोट को परिणामको कारण बाह्य रूपमा पनि ऊ उदासीन भएको देखाएका छन् ।^{२१२} आत्मीय साथी हराएकोमा विक्षुब्ध भएको लड्गडो कुनै कुकुरको आवाज सुन्दा पनि आफ्नै कुकुरको हो कि भनी भस्किँदै भ्रमित हुनु, मानिसहरूले तास खेलेको र बच्चाहरूले रमाइलो गरी खेलेको देख्दा पनि उसको मन विरक्त भई बजारतिर जानुले उसको दुःखमा साथ दिने कोही नभएको यो संसार र मानवीय स्वभावप्रति नै उसको नकरात्मक सोचाइ पाइन्छ । यसै गरी ऊ हाइस्कुलतिर जाँदा एक जना भलाद्मीसँग पैसा माग्दा तर्केर उसलाई वास्तै नगरी गएको र एक कोइला बोक्ने भरियाले पैसा नमागीकन पनि खाना खाऊ भनेर पैसा दिएकोमा लड्गडाले विस्मित हुँदै धनी र गरिब बीचको मानवतामा पनि ठूलो भिन्नता देख्दा सम्पन्न वर्गको बोक्ने मानवताप्रति उपहास र घृणा व्यक्त गरेको देखिन्छ । मानवताको सदुपयोग गरी अशक्तताको पहिचान गर्न नसक्ने मानवप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार गर्न उपन्यासकार सक्षम भएका छन् । मानवता भन्ने वस्तु धन सम्पत्ति, वर्ग र बौद्धिकताले प्राप्त नभई सरल र सामान्य व्यक्तिको परिश्रम, मिहनेत र प्रसन्नतामा उब्जिने भावना हो भन्ने कुरा एक तामाड भरिया मार्फत लेखकले प्रस्ट पारेका छन् ।^{२१३}

‘चेतनभन्दा अवचेतनमा रमाउने लड्गडाको चेतन जीवन ज्यादै भयावत र कहाली लाग्दो देखिन्छ, भने अवचेतनमा विभिन्न कल्पना गर्दै रमाएको हुन्छ । समाजमा एक निरीह प्राणीको रूपमा बाँच्नु परे पनि लड्गडाको एक विवेकशील मानवीय प्राणी भएकाले उसले

^{२१२} ऐजन, पृ. २९२ ।

^{२१३} सुषमा आचार्य, पृ. २९२/२९३ ।

आफूभन्दा साना अर्थात पशुपंक्षीहरूप्रति गर्नु पर्ने कर्तव्यबाट पन्छिन कदापि खाजेको छैन । गरिब, अपाङ्ग, अशक्त र निरीह हुँदाैमा मानवीय गुण र स्वाभिमानको अन्त्य भएको हुँदाै भन्ने दृष्टान्त लङ्गडाको साथी उपन्यासको नायक लङ्गडाले दिएको छ ।^{२१४} यसप्रकार सामाजिक पृष्ठभूमिमा आधारित भएर लेखिएको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा अतियथार्थवाद नभएर सामाजिक यथार्थवाद नै रहेको छ ।

४.९ निष्कर्ष

लङ्गडाको साथी वाङ्देलको तेस्रो उपन्यास हो । उनले यस उपन्यासमा अति दीनहीन व्यक्तिको क्रियाकलापमा माध्यमबाट युगीन सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत गर्दै मानवतावादी सम्बन्धी सन्देश दिने कार्य गरेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त घटना, विषयवस्तु व्यक्त विचार तर्फ दृष्टि दिँदा उपन्यासकार आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न सफल रहेका छन् । समाजको मानवता सम्बन्धी दृष्टिकोण वा आजको मान्छेको सामाजिक चरित्र मानवताको संरक्षण गर्नुभन्दा मानवलाई हास गराउँदै लैजाने प्रवृत्ति भएको कुरालाई प्रतीकात्मक रूपमा देखाइएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास सीमित पात्र, सानो कथावस्तु, निश्चित परिवेशमा संरचित भएर पनि व्यापक सामाजिक जीवन, आजको मानव सभ्यता तथा सम्पन्न मानिने व्यक्तिहरूबाटै मानवता विस्थापित हुँदै गएको यथार्थलाई रोचक पाराले प्रस्तुत गर्न सफल रहेको छ । उपन्यासको कथानक यथार्थ छ । समाजबाटै टिपिएको छ । नायक दार्जिलिङको सडक पेटीमा घस्रने लङ्गडो छ । लङ्गडो दार्जिलिङमा साच्चै थियो भन्ने चर्चा समालोचक इन्द्र बहादुर राईले गरेका छन् । अन्य पात्रहरू पनि स्थानीय छन् । पर्यावरण यथार्थ र स्वाभाविक रहेको छ । स्थानीय प्राकृतिक दृश्यावलीको प्रयोग बढी मात्रामा छ । भाषाशैली पात्र अनुकूल रहेको छ । स्थानीय दार्जिलिङको भाषिका प्रयोग भएको छ । रहनसहन, चाडपर्व, तीर्थव्रत, मन्दिर पूजाआजा, व्यापार, व्यवसाय, घरटहरा, स्टेशन, रेलवे, गल्ली र स्कुल आदिको स्वाभाविक प्रस्तुति भएको छ । यी सबै तथ्यका आधारमा उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित यथार्थपरक र तथ्यपरक रहेको छ । कतिपय समालोचकले यस उपन्यासलाई अतियथार्थवादी उपन्यास भनेर व्याख्या गरे पनि उपन्यास यथार्थवादी रहेको छ । उपन्यासको कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास सबैमा सामाजिकता देख्न सकिन्छ । जसमा दार्जिलिङको समाजलाई प्रस्तुत गर्दै मानव पात्र लङ्गडा र मानवेतर पात्र कुकुरको प्रयोग गरिएको छ ।

^{२१४} ऐजन, पृ. ३०० ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार

नेपालको खोटाङ जिल्ला पुख्र्यौली थलो भएका लैनसिंह बाङ्गदेल निम्नवर्गीय प्रवासी नेपाली परिवारमा जन्मिएका हुन् । जन्मथलो दार्जिलिङ भएका प्रवासी नेपाली समाजका एक सदस्य बाङ्गदेल कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट स्नातक र फ्रान्सबाट डिप्लोमासम्म शिक्षा हासिल गरेका हुन् । पाश्चात्य यथार्थवादी चित्रकलाबाट प्रभाव ग्रहण गरेका बाङ्गदेल कलम कुचीलाई एकसाथ अगाडि बढाउने सर्जक हुन् । चित्रकलामा मात्र नभएर साहित्यमा पनि यथार्थवाद भित्र्याउन पर्छ, भन्ने बाङ्गदेल नेपाली उपन्यास परम्परामा सामाजिक यथार्थवादी धाराको आमन्त्रण गर्न पुग्छन् । प्रथमतः कथा लेखनबाट साहित्यमा प्रवेश गरेका बाङ्गदेलको ख्याति प्राप्त गर्ने माध्यम उपन्यास बन्न पुगेको छ । बाङ्गदेलले चित्रकला र उपन्यासको साथमा जीवनी लेखन, अनुवाद, नियात्रा, समालोचना, आदि साहित्यिक विधालाई पनि अगाडि बढाएका छन् ।

लैनसिंह बाङ्गदेल औपन्यासिक परम्परामा पाश्चात्य यथार्थवादी मान्यतालाई स्थापित गराउने सफल उपन्यासकार हुन् । उनको पहिलो उपन्यास **मुलुकबाहिर**बाट नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादको प्रारम्भ हुन पुग्छ । **मुलुकबाहिर** पछि उनका उपन्यासहरू **माइतघर**, **लङ्गडाको साथी** र **रेम्ब्रान्ट** पनि सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा परिचित रहेका छन् । उनले आफ्ना चार उपन्यास मार्फत सामाजिक र मानवीय जीवनका कटु सत्यलाई यथार्थवादी शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । बाङ्गदेलले धार्मिक, पौराणिक औपन्यासिक परम्पराका बदलामा घाँस-दाउरा उकाली ओराली, भन्ज्याङ चौतारी अनि घर, खेत, गोठ वन जङ्गलमा आफूलाई तल्लीन गराउने निम्नवर्गीय प्रवासी नेपाली दाजुभाइ, दिदीबहिनीहरूका सुख दुःख, हाँसो रोदन, मायाप्रेम, घृणाद्वेष, अन्याय अत्याचार, मूल्य मान्यता, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, परम्परा संस्कृतिको यथार्थ रूप दिएका छन् । **मुलुकबाहिर** उपन्यासमा रोजगारीको खोजीमा भारततिर हानिएका र त्यहाँ गएर पनि अनेक कष्ट भेल्लुपरेको घटनाको यथार्थमूलक चित्रण गरेर निम्नवर्गीय कारुणिकता प्रस्तुत गरिएको छ । **माइतघर**मा व्यक्तिका चाहना नैसर्गिक चाहना अभिलाषा माथि सामाजिक व्यवधान खडा गर्ने अन्धो धार्मिक नैतिकता र आडम्बरी नीतिको भर्त्सना गर्दै मान्छेको जिन्दगी ध्वस्त पार्ने संसारको देखावटी धर्म र आडम्बरलाई देखाइएको छ । **लङ्गडाको साथी** आर्थिक विषमता र

अव्यवस्थित समाजको कटु यथार्थ हो । रेम्ब्रान्टमा जीवनीलाई औपन्यासिक शिल्पमा ढाल्दै पाश्चात्य जगत्का एक प्रसिद्ध चित्रकार रेम्ब्रान्टको जीवनकथालाई यथार्थ ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । बाङ्गदेलका चार उपन्यास लेखनका प्रवृत्तिहरूमा सामाजिक यथार्थवाद, मानवतावाद, प्रकृति चित्रणमा विविधता, मनोद्वन्द्वात्मकता, कारुणिकता र दुःखान्तता, जीवनीपरकता, निराशावादी जीवनदृष्टि र नवीन औपन्यासिक शिल्प रहेका छन् । यसरी बाङ्गदेल नेपाली समाजका चित्रकार हुन । उनको औपन्यासिक कलामा व्यथित, पीडित र निरीह ग्रामीण नेपालीहरूको चित्रण पाइन्छ । नेपाली सामाजिक जीवनको प्रतिविम्ब उनका उपन्यासमा पाइन्छ ।

लैनसिंह बाङ्गदेलको **लङ्गडाको साथी** उपन्यास तेस्रो औपन्यासिक प्रस्तुति हो । सामाजिक पृष्ठभूमिमा आधारित **लङ्गडाको साथी** उपन्यासमा सीमित पात्र, सानो कथावस्तु, निश्चित परिवेशमा संरचित भएर पनि व्यापक सामाजिक जीवन आजको मानव सभ्यता तथा सम्पन्न मानिने व्यक्तिहरूबाटै मानवता विस्थापित हुँदै गएको यथार्थलाई रोचक पाराले प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा कथानक समाजबाट लिइएको छ । यसमा दार्जिलिङको समाजको चित्रण छ । प्रमुख पात्र गरिव, असहाय र अपाङ्ग रहेको छ । असहाय लङ्गडाको साथी मानिस हुन नसकेर कुकुर हुन गएको छ । प्रवासी नेपाली समाजको यथार्थता नै **लङ्गडाको साथी** उपन्यासको यथार्थ रहेको छ । यहाँ उपन्यासकारले एउटा कुकुर भन्दा पनि मान्छेको मनोवृत्ति तल खस्केको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालमा जन्मेको लङ्गडा कामको सिलसिलामा दार्जिलिङ पुगेको देखिन्छ । एकदिन साहुमहाजन कहाँ घाँस काट्दा रूखबाट लडेर दुवै हातखुट्टा काम नलाग्ने भएको लङ्गडाको साथी एउटा भुसिया कुकुर रहेको छ । ऊ टहरोभिन्न कुकुरसँगै खाने सुत्ने गरेको हुन्छ । लङ्गडा सभ्य समाजबाट डराएर भागेको हुन्छ । केटाकेटीहरूसँग तर्सन्छ । यो हाम्रो समाजको यथार्थता हो । मानिसले मानिसलाई स-सम्मान व्यवहार गर्न सकेको छैन । यहाँको कथानक दार्जिलिङको समाजबाट टिपिएको छ जो प्रवासी नेपालीहरूको यथार्थ रहेको छ । पात्रमा पनि सामाजिकता देख्न सकिन्छ । परिवेशमा स्थानीय दार्जिलिङको प्राकृतिक चित्रण गरिएको छ । प्रकृति चित्रणका साथै नेपालीहरू काम र मामको खोजीमा भारततिर हानिएको र त्यहाँ गएर अनेक दुःख कष्ट भोग्नुपरेको यथार्थ लङ्गडा पात्रबाट प्रस्तुत भएको छ । **लङ्गडाको साथी** उपन्यासको उद्देश्य मानवतावाद देखाउनु र सभ्य समाजलाई व्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । समाजका सभ्य शिक्षित व्यक्तिले असाहाय लङ्गडालाई गरेको व्यवहारबाट आजका मानिसले सभ्य र शिक्षित हुनुको कुनै अर्थ रहेको

छैन । यहाँ गरिब तथा उपेक्षित वर्गप्रति बाङ्गदेल्को गहिरो सहानुभूति रहेको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको लङ्गडाको साथी उपन्यासको भाषा सरल, सहज र स्वाभाविक रहेको छ । दार्जिलिङमा बोलिने स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएकाले भाषामा पनि सामाजिकता पाउन सकिन्छ । संस्कृत, हिन्दी, नेपाली, अङ्ग्रेजी मिश्रित भाषाको प्रयोग भएको छ । यसरी कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास सबैमा सामाजिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

लङ्गडाको साथी उपन्यासको सामाजिकताको अध्ययन यस शोधकार्यमा गरिएको छ । कतिपय समालोचकले लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई स्वप्नको प्रयोग, अचेतन विश्रृङ्खलित जस्ता प्रसङ्गहरूको प्रयोग भएको अतियथार्थवादी उपन्यास भने पनि यसमा अतियथार्थवादी प्रवृत्ति पाइदैन । सबै यथार्थमूलक र तथ्यपरक रहेका छन् । यसप्रकार दार्जिलिङको समाजमा रहेको यथार्थमूलक घटनालाई उपन्यासकारले प्रमुख पात्र लङ्गडा र उसको साथी कुकुरबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

(क) पुस्तकसूची

आचार्य, सुषमा, लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक कृतिहरूको मूल्याङ्कन, काठमाडौं : पदमकुमार आचार्य, २०५८ ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, लङ्गडाको साथी, दसौं संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

थापा, मोहन हिमांशु, साहित्य परिचय, पाँचौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

पौड्याल, हीरामणि शर्मा, समालोचनाको बाटोमा, इन्दिरा शर्मा, २०४१ ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौथो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।

बाङ्गदेल, लैनसिंह, लङ्गडाको साथी, दसौं संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

बराल कृष्णहरि र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

भट्टराई, घटराज, प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसिएट्स, २०४० ।

राई, इन्द्रबहादुर, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३१ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, नेपाली उपन्यासको इतिहास, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६९ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद र मोहनराज शर्मा, शोधविधि, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६२ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६४ ।

(ख) शोधसूची

भट्टराई, गोविन्द्रप्रसाद, लैनसिंह बाङ्गदेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना, अप्रकाशित नेपाली केन्द्रीय शिक्षण समिति स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., २०३६ ।

मल्ल, महेन्द्रकुमार, लैनसिंह बाङ्गदेलका औपन्यासिक कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., २०५३ ।

(ग) पत्रपत्रिका

ओझा, कृष्णप्रसाद, 'नेपाली औपन्यासिक जगत्मा लङ्गडाको साथी, अतिथार्थवादी उपन्यास : एक चर्चा', गरिमा, (वर्ष १८, अङ्क ११, पूर्णाङ्क २१५, २०५७, कार्तिक), पृ. ७७-८५ ।

दाहाल, मोहन पी. 'बाङ्गदेलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको पराकाष्ठा : लङ्गडाको साथी', रूपरेखा, (वर्ष २४, अङ्क १२, पूर्णाङ्क २६४, २०४० वैशाख), पृ. २६-३५ ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद, 'विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण लङ्गडाको साथी' मधुपर्क, (वर्ष ८, अङ्क ८, २०३२, पौष), पृ. ७१-८० ।